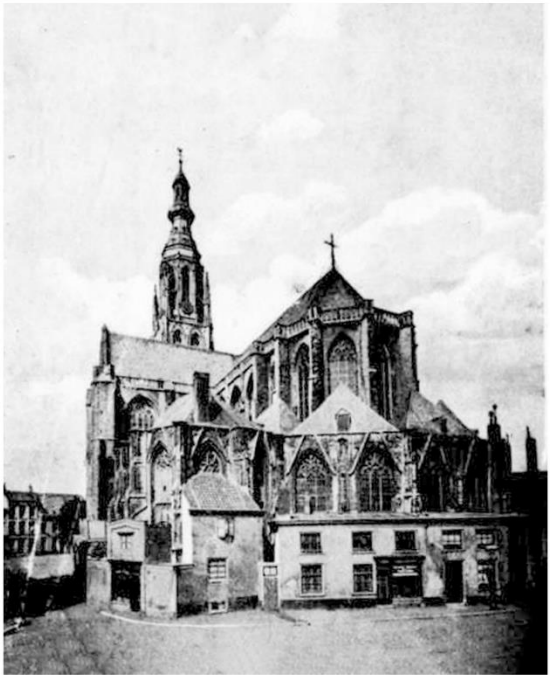

Eenige Wetenswaardigheden

Betreffende de

Groote of Lieve Vrouwen Kerk

TE BREDA

IN DE XVI e EEUW

uit oude rekeningen medegedeeld door

J. R. Baron VAN KEPPEL, Secret.-Kerkv.

EENIGE WETENSWAARDIGHEDEN

Betreffende de

GROOTE- of LIEVE VROUWEN KERK

te BREDA

uit oude rekeningen medegedeeld door

J. R. Baron VAN KEPPEL

Secretaris-Kerkvoogd

De Groote- of Lieve Vrouwenkerk te *Breda* is ongetwijfeld eene der aanzienlijkste kerken van ons vaderland.

Hare oudste geschiedenis ligt volslagen in het duister, zoodat de bekwame geschiedschrijver THOMAS ERNST VAN GOOR reeds in het midden der 18e eeuw geene gegevens meer vinden kon omtrent haren oorsprong of stichting.

Hij vermeldt alleen dat zij van overoude tijden af eene Parochie-Kerk is geweest en dat omstreeks het jaar 1200 aan den Heer en de Ingezetenen der stad vergund is geworden eene nieuwe Kerk te bouwen, die in 1303 door Heer JACOB, Persoon [1]) van *Gilze* en Deken van *Beeck* [2]) tot eene »*Collegiale*"- of Kapittelkerk is ingericht. [3])

De ontzaglijke stormen, die zoowel in figuurlijken als in letterlijken zin deze Kerk geteisterd hebben, deden vele historische bijzonderheden voor immer verloren gaan en wat tot op heden van de oudste archiefstukken is overgebleven verkeert in een zoo slechten toestand, dat het meest nauwgezette onderzoek daaraan niet eene geregelde en opvolgende geschiedenis zou kunnen ontleenen.

Toch bevatten die oudste en thans met zorg geïnventariseerde stukken nog vele wetenswaardige bijzonderheden, die ons voorkomen voor de geschiedenis van kerk en stad niet van belang ontbloot te zijn en wij willen daarom trachten in deze bladzijden daarvan een eenigszins geregeld overzicht te geven.

Wij nemen daartoe allereerst ter hand eenige blad-

---

1) Persoon = Pastoor.

2) Beeck = Hilvarenbeek.

3) Zie de Stichtingsbrief bij »VAN GOOR", Beschrijving der Stad en Lande van Breda, blz. 431.

zijden behoorende tot de Kerkerekening over de jaren 1503 en 1504, voor zooveel betreft:

De Kerk en Toren.

Wij vinden daar Ao 1503:

»*ghegeven heijnrick haenborch van* XX *sperren daer mij mede ghestoelt heeft opten toren cost elc sper* I *brasd* [1]) *maect* XXV *stuv.*

»*Item ghegeven toen willem uthel van* VI *sperren daer mij mede ghestelt heeft opten toren cost elck sper* I *brasd maect* VII½ *stuv.*

»*en van dachhueren aen den toren te stellen:*

adriaen ghiben		
thonijs ghiben	VI *daghe*	XXVII *stuv.*
leinen	VI *daghe*	XXVIIII *stuv.*
daneil	VI *daghe*	XXVIIII *stuv.*
goden lenaerts	VI *daghe*	XVIII *stuv.*

enz. enz.

Dit zijn derhalve posten die betrekking hebben op den bouw van den nieuwen, d. i. den thans nog bestaanden toren, die in 1468 aangevangen onder *Adam van Nispen*, Drossaert van *Breda*, die daarvoor den eersten steen gelegd heeft, eerst in 1509 werd voltooid.

Adriaen ghiben, die wij ook elders als bouwmeester van den toren zagen vermeld, [2]) was waarschijnlijk eenvoudig meester metselaar, doch niettemin ten volle voor zijn taak berekend. Hij, en mogelijk zijne zonen, hebben nog vele jaren aan kerk en toren gewerkt, want in 1524

---

[1]) 1 braspenning = 1¼ stuiver.

[2]) o. a. in een blad beschrijvenden tekst, zijnde proefdruk van een groot album met platen, van de hand van wijlen Mr. A. G. KLEIJN en handelende over deze kerk.

Het bedoelde blad, dat verder nimmer in druk verschenen is, was in het bezit van den Heer A. DE WIT, Koster van deze kerk, die het aan het Archief der kerk welwillend heeft afgestaan.

treffen wij o. a. aan als metselaar *Jan te Ghijben*, *Aert te Ghijben*, *Cornel te Ghijben* en *Jan Anthonis Ghijben*, alzoo eene geheele familie, die in het eerzame metselaarsgilde waren opgenomen en een meesterstuk geleverd hebben, dat nog heden ten dage onze bewondering wekt.

De benoodigde kalk werd van *Antwerpen* gehaald, blijkens den volgenden post:

»*Item willem pap heeft ghehaelt een hondert kalcks tot Antwerpen coste* . VI *Rijnsgl.*
ghegeven van vrachten en metten tot tsamen 1½ *Rgl.*
ghegeven van desen kalck op te draghen VI *stuv.*
ghegeven van desen kalck te sichten ende te beslaen X *stuv.*
ghegeven van sant te mennen IIII *stuv.*
ghekocht tsegene roelen den teenghieter vaē hoep beslaghen kalcks voir XXIIII *stuv.*
Item die rentmeester adriaen van brusele heeft der kercken ghelevert X *hoet kalcks en eene sack en wederom* .....
Item ghegeven van XVIII *kerren sants om kalck mede te beslaen* VI *stuv.*

Van Goor zegt in zijn bovenvermeld werk blz. 88, dat op het einde van dit jaar de groote klokken voor den toren, en in 1511 nog zes klokken, later vermeerderd tot achttien, voor den voorslag (carillon) zijn gegoten in de Zantbergen (*Zandberg* gem. *Teteringen*).

Wij vinden daaromtrent vermeld dat gegeven is:

»*Jan melis van een groeten hout daer die groete sleije af ghemaect is totter groeter klocken en totter vormen* XXV *st.*

en in het jaar 1504 bij de rekening van »*yseren werck*" betaald aan »*Jan van bers*"

»VI½ *hondert dubbel lasijser* [1]) *in den solder daer die clocken op hanghen cost elck hondert* VIII *stuv. maect* II *Rgl.* XII *st.*

Item die anker die beneden in den toren ligghen daer mij op staet en luijt die weghen vier hondert XLV *pont cost elck pont* ½ *stuv. maect* XI *Rgl.* II½ *stuv.*

Item noch beneden opten solder versleghen twee hondert dubbel lasijser costen XVI *stuv.*

Toen derhalve de groote klokken gehangen waren werden daar onder de zolders gelegd en voor de kleinere inmiddels de noodige klokspijs verzameld.

Wij lezen toch in datzelfde jaar:

»*ghegeven twee mañen die de kantoore van de clockspijsen wiesen en vergherden en leverden twee hondert en* XXXIIII *pont* VIII *Rgl.*

Het is te betreuren dat ons van de volgende twintig jaren niets bekend is, terwijl ook over het jaar 1524 [2]) weinig wetenswaardigs staat opgeteekend. Alleen dat:

1 »*peter die scrijwercker twee ramē gemaect (heeft) aent affsceijden opt kerckhof*" die door „*Jerijs die scijlder*" geverwd zijn en dat »*Cornelis die straetmak opt kerckhof den wegh gemaect (heeft) aen beijde sijde*", waarvoor „*Jan Copers* LXIIII *carrē sandt en* XII *carrē straetsteen heeft gement*".

---

1) Lasijsers = een soort spijkers. Men onderscheidde lasijzers, dubbel lasijzers, doorijzers, enz.

2) De rekening posten tusschen 1524 en 1549 vinden wij in een oud register in vorm van dagboek gehouden. Gemakshalve hebben wij daarvan de bladzijden genummerd en de cijfers vóór de verder volgende posten duiden de bladzijden aan van dit register.

De volgende posten zijn ons niet geheel duidelijk doch worden vermeld zooals wij ze vinden:

2. »*Josep ghewrocht aen besatsel boven dock soeck tscijl die personazijē* IIII½ *dach daechs* V *st.* XXII½ *st.*
Jorijs die scilder geg vand oczael bovē tsegē te bordefs [1]) *te verwē* V½ *st.*

Het jaar 1525 geeft ons meer belangrijks; zoo vinden wij opgeteekend onder de rubriek »*van houte*":

7. »*heynrick mermans bet. vā houwtē om te maken dooren achter ind thoren aen dooren en portael* XXIII½ *Rgl.*
Een qrtie wagenscot coste XIIII *st.*
drie hondert sollderbort het hondert XVI *st.* XLVIII *st.*
Item ghecoft..... Jan Scuirmā LVII *voet planckē daervoir bet.* VII *st.* III *ort.*

De eerste dezer posten en wellicht ook de andere, betreffen dus het maken van een portaal met deuren binnen den westelijken of hoofdingang onder den toren.
Onder het hoofd »*van witten steen*" komt voor:

»*Jan die Comme en Cornelis gelevert* XX *voet recht-*
»*staen vand boghe den voet* XXVII *st.* XXVII *Rgl.*
»*noch dieselve gelevert* X *voet rechtstaen vand pijlern*
›*coste den voet wesende aen die sijde vand Sacraments-*
»*huijs* XIIII *st. fac.* VII *Rgl.*
»*noch gemeten* III½ *voet en een vierēdel van den sceij-*
»*boech wesende achter in die huijs vand Choir den voet*
»XII *st. fac.* II *Rgl.*
Item vā desen steen op die born [2]) *te settē* II *st.*

---

[1]) Borders = een soort planken. Men onderscheidde solder bort, meel of muil—bord, eiken boort, enz.
[2]) Born, elders borch, borcht of borchel = wal langs de gracht of vaart.

Item vā wten scepē te dragē VI *st.*
Item op het kerckhof te voren geg VIIII½ *st.*

Het zal voorshands moeilijk zijn uit te maken welke »pijlern" (pilaren) en welke »sceijboech" (scheidingsboog) hier bedoeld zijn en evenmin wat wij verstaan moeten uit de woorden »achter in die huijs vand Choir", doch in verband hiermede valt op te merken, dat aan de noordzijde in den kooromgang een scheidingsboog meer voorkomt dan aan de zuidzijde.

Waarschijnlijk is dit het begin geweest der werken voor den omgang achter het Choor aan de oostzijde, waarvan wij in het volgende jaar meer vermeld vinden en waarop wij dan nader terugkomen.

Nog vinden wij in 1525 »*van royen steen*", gewone baksteen, (aldus genoemd ter onderscheiding van de witte natuurlijke zandsteen) waarvan er minstens 186000 en het volgende jaar nog 48000 groote (soms ook »dobbele" genoemd) in verschillende reizen werden aangevoerd door:

11. *govaert Janssen, Jan wouter pappen en Jan claeuss*, die daarvoor »XIII *st.* III *ort per dusent*" ontvingen, benevens III st. van vracht en II st. I ort van »*wten scepē te dragen*".

Zij werden gedragen »*opt kerckhof aend muur thegē den pastoor over*" *of* »*opt kerckhof aen (de) noordzij*", derhalve aan den kant van Markt en Reigerstraat.

Wij vinden nog in dat jaar:

3. »*gemaect eenē biechtstoel voer den prochiaē* [1] *staende int Sacrament choer geg van maken* XXXIII *st.*

Kan met het »Sacraments choer" misschien bedoeld zijn het Sacramentshuisje, waarvan wij lezen bij VAN GOOR,

---

1) Prochiae = parochiaan of de pastoor der parochie.

blz. 27, dat tijdens Graaf HENDRIK VAN NASSAU werd gebouwd?

Nog eene andere bijzonderheid treffen wij in dit jaar aan:

11. *Item Jan wouter pappens gelevert op die borch steen* XVII *dusent die (de) kerck vā mijne heer vā nassouw steen heeft gehadt verdaen* [1]) *aen die kerck en daer mȳ heer almede bet.* IIII *Rgl.* I *st.*

waaruit dus volgt dat de kerk van Graaf HENDRIK steen over nam en daarvoor de vracht à 3 st. per duizend betaalde aan den schipper. Men vindt nu in het volgende jaar de wijding van het altaer in »*mȳ jonckerē choer*", zoodat het voor de hand ligt, dat die steen was overgebleven van den bouw, of misschien uitbreiding van dat choor, (de Princekapel) of wel van den grafkelder onder het monument voor Graaf ENGELBRECHT II, welke werken op 's Graven HENRICHS kosten zijn gemaakt.

Nog van een ander altaar vinden wij in datzelfde jaar melding gemaakt, nl.:

32. *Ontfan̄ vā thoen̄ plattē vā weegē die Kerckmeestr van baerl vand steenwerck des heijlich cruijs outaer en voer die eerste paije* XII *Rgl.*

De H Kruis kapel is volgens VAN GOOR, blz. 84, de laatste onder den toren ter zuidzijde. Werd daar misschien een altaar weggebroken om plaats te maken voor de eenige jaren later geplaatste doopvont en »het steenwerck" verkocht? of ontvingen kerkmeesters eene eerste betaling van een legaat geschonken door den kerkmeester VAN BAERLE met bestemming voor het steenwerk van een H. Kruis altaar? Wij vermoeden het laatste omdat in 1525 en 1526

---

1) Verdaen = gebruikt.

VAN BAERLE geen kerkmeester meer was en dus waarschijnlijk vóór dien tijd was overleden.

Niet als een rekening post, doch als een hoofd boven een lange lijst van betaalde »dachhueren" tot aan het einde des jaars doorloopende, vinden wij:

45. *Den V^sten dach Apreel A°. XXVI* (1526) *waert gefundeert en beslaen van der huijsse vand Omganck achter die choir*".

In verband nu met nagenoeg dezelfde uitdrukking op blz. 7 vermeld, »*achter in die huijs vand choir*", komt het ons voor, dat daarmede bedoeld moet zijn het oostelijk gedeelte van den kooromgang aan de zijde van de Markt, hetgeen te meer waarschijnlijk wordt als men nagaat, dat van »*witten steen*" in dat jaar voorkomt:

43. *Jan de Coninck heeft gelevert drie voert steijnē en de voert* [1]) XXII *st. fac.* III *Rgl.* VI *st.*
noch dieselve XII *voert venstenē de voert* XIII *st. fac.* VII *Rgl.* XVI *st.*
noch dieselve XV *voert dobbele legsteen den voert voir* II *st.* I½ *Rgl.*

Een en ander is alzoo gebezigd voor de ramen enz. in dit gedeelte van den kooromgang.

Aan de huisjes tegen de kerk gebouwd, die trouwens in de rekeningen meestal de »*winkels*" worden genoemd, kan hier niet worden gedacht, aangezien in hetzelfde jaar posten voorkomen, die aanduiden dat deze, hetzij dan nieuw gebouwd of verbouwd, maar in elk geval nagenoeg afgewerkt waren, bv.:

44. *geg mester Jan ind Oestal* [2]) *van ijserwerck aen die huijsken van gehengē en alderleij ijserwerck verdient* XXXV *st.*

---

1) Voert, lees »voet".
2) Oestal = Hoefstal. Mestr. JAN was dus tevens hoefsmid.

31. *Item geg Jacop Suetinx vā grot nagelē en cleyn ō aen die winckels* XXVI *st.*

37. *Item gecoft een hierlanshout* [1]) *aen die winckels te makē costē* .....

Item geg vā ..... plancken die winckels mede af te schieten II *Rgl.*

38. *Item Jan vā baerl* LXII *voet willige* [2]) *planckē aen die huijskes daer voir geg.* IX *st.*

Toch schijnt toen aan die winkels gebouwd te zijn, waarschijnlijk wel in verband met den bouw van den oostelijken kooromgang, daar zij werden »afgeschoten", doch het is niet aan te nemen, dat die aan de Markt toen reeds evenals nu tegen de ramen van dien omgang gebouwd waren en zijn deze zeker van lateren tijd.

Dat sommige ervan omstreeks dien tijd bewoond waren, blijkt uit den volgenden post van 1535:

59. *Jacop Suetinx (in die huijskens en sijn huijsfr.) eene rente sint Jan vscenē tsjaers liftocht* X *Rgl.*

en zal dat dus wel in de Reigerstraat zijn geweest.

In de rekening van 1586/'87 vinden wij 13 winkels opgegeven die verhuurd werden; de eerste daarvan heette »*den Araenienboom*" (Oranjeboom). In 1588 worden er 16 vermeld; daarvan is de veertiende winkel of woninge gestaen op 't groot kerkhof, bewoond bij Heer »*Adriaen Henricx*", die men noemt platv. onderpastoor, die voor nyet woonde, waarom deze post komt voor »memorie".

Den vijftienden als wesende genoempt »*de Craenlozij*", gestaen op 't groot kerckhof.

---

1) hierlans hout = Hout dat hier te lande gegroeid is.

2) Willige = Wilgen. Men gebruikte ook »apelen" = abeelen of iepen.

Den zestienden genaempt »*weerdenhuijsken*", gestaen onder den grooten toren aen de zuidzijde. [1])

In 1590 en 1591 heeft »*Steven den Coster*" de vierde winkel in huur.

Waren de woningen tijdelijk onverhuurd dan werden zij, evenals thans, te huur gezet. BARTHOLOMEUS WALTSCHAERTS ontving in 1589

»*Voor dat hij drije bleckbrieven heeft geschreven om voor de winckels te zetten* ..... *st.*

Ook zijn in 1526 de klokken verhangen blijkens de volgende posten:

36. *Claeus Walravens gemaect ijserwerck aent verhanghē vand clocken* XX *Rgl.*

Item peter wouters vā hout en verbouwē wyschbankē te maken clockē te verhanck tsamē geg. XXVIII *st.*

Op deze »wijsch-(visch) banken" komen wij nader terug, doch willen alleen nog vermelden, dat betaald werd:

35. *des sondaechs den XXIe Januarij A°. XXVI vt wulbreeken van den aerduijn aen den ouden pant die somē van* III *Rgl.*

hetgeen naar onze meening wel tot de vroegere koorafsluiting zal behoord hebben.

Hout, leijen, kalk en meerdere bouwmaterialen werden meestal te *Dordrecht* gekocht en van daar aangevoerd. Van de vele rekeningen nemen wij er als voorbeeld slechts eene over van eene partij kalk:

---

1) Het »Weerdenhuijsken" is derhalve het hoekhuis hoek Torenstraat en Kerkplein, thans bewoond door den heer HERMANS.

41 *platijn gebracht van Dordrechl* XX *hoot* [1]) *calcxs coste hoot* XIII *st.* III *ort fac.* XIII *Rgl.* XV *st.*

Van metghelt geg te Dordrecht vand hoot ½ *st.* ½ *ort.* XII½ *st.*

Item geg van vrachten vā elken hoot I½ *st. fac'.* I½ *Rgl.*

Item van opdragē geg. vand hoot I½ *st.* I½ *Rgl.*

Item vā beslaen geg. vand hoot ½ *st.* ½ *ort* XII½ *st.*

Item vand XX *hoot die de sack op hijeld geg.* VII *st.*

Wij hebben nu weder eene leemte in de rekeningen tot het jaar 1534; in dat jaar vinden wij een en ander omtrent het nieuwe orgel, dat wij hier in zijn geheel laten volgen:

64. *Die voirwaerde ghemaect A°. XXXIIII vand orgelen en het weegens en costen ghedaen tot orgelen van alderlei costen:*

In den iersten es vorwaert als dat dit werck sal sijn goet en soet principalijck loeffelijck van gheluijt van sesse voeten luijende met thien reghisteren dat is te weeten:

In den iersten een dof vā sesse voeten vā fijne engelse tenne.

Een coppele van ditie van drie voeten.

Een mixtinte.

Een cimbale.

Een holpipe van sesse voeten luijende.

Een fluijte van drie voeten luijende.

Een gemsen hoern van anderhalve.

Een cynclet luijende op drie quijnten.

Een ruijschende cijmbale.

Een trompet doirgaende van sesse voeten, die sal spelen moghen manualijter ofte pedaliter tot allen die gheluden.

Dese voirs reghijsteren sullen hebben een borde een clavier op het selven.

---

1) Hoot = Hoed. Een hoed kalk = 8 ton of ± 10 hectoliter.

Noch hier en boovē soe sal aen dit werck voirs een positijf vā drie voet achter inden stoel met allsulcen reghisters als hier na verclaert wordt.

Ind iersten een doef van drie voeten weesende van fijnen tenne.

Een holpijpe van drie voeten.

Een cromhorn van XII *voeten.*

Een reghael van VI *voeten.*

Een scalmeije van drie voeten.

Item het pedael sal ghegrosseert worden op twelf voeten te weeten een dof op een besunder secrete met een trompet.

65. *Item des is voirwaert dat die meester sal hebben dat houtwerck dat daer staet besonder het ijserwerck.*

Des so sullen die kerckmeesters weder om leveren groot hout dat sij behoevē en ijserwerck.

Item van desen werck sullen die orghelmackers hebben vier hondert rijsguldens en sal opghelevert wesen assumpcions marie A° XXXIIII. Dit is bet. CCCC *Rgl.*

Hoewel hier »die orgelmackers,' niet met name genoemd worden zullen deze wel dezelfde geweest zijn als in de volgende posten bedoeld:

65. *Na dese voirs comenp*[1]) *heeft men bestalt een werck bij meester Zeger medecijn en meester goosen buij en aert den organist voer in die borst drie regijsters daer heeft hij af gehadt* XXV *Rgl.*

Heijnrick die metseler roest en lambrecht hebben doergehouwen daer mē die orgelen blaest daer af geg metter casijn te setten II *Rgl.*

Noch betalt vor den voet die onder die oerghelen ghemaect es die aert van Oes aenghenomē hadt en gaf eenē

---

1) Comenp = comenschap, koopmanschap, koop of bestelling.

man ower tot satghebes (?) soe van vrachten tot breda te brenghen tsamen LIII *Rgl.*

Die nu de noodige kennis hebben van de constructie van een kerkorgel zullen zich naar deze beschrijving wel eene voorstelling kunnen maken van de toenmalige dispositie, zooals dit werk naast den zuider-ingang der kerk is opgesteld geweest (zie VAN GOOR blz. 88).

Dat ter zelfder plaatse reeds vroeger een orgel geplaatst was, is uit het bovenstaande af te leiden daar »die meester sal hebben dat houtwerck, enz." alzoo de afbraak van het oude orgel, terwijl van dit, in 1533 gemaakte, ongetwijfeld nog gedeelten aan het tegenwoordige orgel aanwezig zijn, die in 1715 overgebracht zijn naar het schip der kerk, tegen den toren.

Het schijnt evenwel dat het gemaakte werk niet geheel aan de verwachting heeft beantwoord want behalve dat reeds in 1540 de blaasbalken moesten vermaakt worden:

148. *Item ghevē enē man die ons die blasbalkē van oerghelē versijen heeft en vermackt heeft* XXVII *st.*

vinden wij in 1543 genoteerd:

189. *Item ghevē den oergelmaker IJsebrant van twe registers te maken en die orgelen te ackoderen* [1]) *tsamē mettē tramblant* XIX *Rgl.*

Het was dus al zeer spoedig ontstemd en ook na deze herstelling nog niet volkomen in orde want in 1546 is:

248. *betalt mester Isebrant orggelmaker van dat hij de orgelē gemackt ende dijskort* [2]) *waerē mijt* IIII *blasbalggen*

---

1) Ackoderen = accorderen, stemmen.
2) Dijskort = ontstemd.

huijbbē wij kerckmest^s hem bet. met vijer regijsters en vijer nijw blasbalken tsamē f^l. LXVI *Rgl.* XII *st.*

Ook het uitwendige er van werd toen verfraaid blijkens de volgende posten:

246. *Item betalt cornelis rijkē wijllemss dat hij gewrocht heeft aen de orgelē van pijnelen* [1]) *die hij gesneedē heeft cost* XXVII *st.* II *ort.*

247. *Item betalt nijs (de scrijwercker) dat hij gemaeckt heeft dē de orgelen f^l.* II *Rgl.* X *st.*

248. *Item betalt auguijstē dat hij geschildert heeft aen de orgelen* XX *st.*

252. *Item betalt augustij den scijlder voer der orgelen dat hij daer aen gemaeckt heeft dat mē die leste regijsters maect* X *st.*

250. *Item betalt aē fluerdoeck* [2]) *aē de orgelē* VII *st.* II *ort.*

Ook van het jaar 1535, waartoe wij thans teruggaan, is ons niet veel overgebleven, doch opmerkenswaardig zijn de posten onder het hoofd »*Witten steen ghelevert A^o XXXV:*

61. *Item ghelevert oghijnt* [3]) *om mede te welvē achter tjegē den thoren twee hondert en twee voet cost elken voet* V *st. loopt* L½ *Rgl.*

noch heynrick ghelevert ocgijnē totte welvē achtraen thorē XLV *voetē den voet* V *st. fac^t* XI *Rgl.* V *st.*

noch ghelevert aen hetselver welfsel twee sluytstēn coste .....

In verband met deze doen wij nog eenige posten volgen van het jaar 1538:

---

[1]) Pijnelen = paneelen.

[2]) Fluerdoeck = vloerkleed, tapijt.

[3]) Oghijnt of odijven (afgeleid van ogive = kruisboog) is de naam voor de profilsteenen voor de gewelfsbogen.

114. *Item ghecoft vor der Kercke* II *hondert* LXVII *voeten witten sichens* [1]) *stijen van eenen man voende* [2]) *tot ..... elken voet vor* I½ *st.* .....

*Noch gheven die kranskijnd*ⁿ [3]) *van den steijn op te doen en die vaghenluden* [4]) *die den stijen ghesleeijt hebben te samen* LXVII *st.*

hynrick cornelis den stynhouer gheven op rekenick van die odyven dar die kerck mede ghewelf is den tweeden dach Junius A° XXVIII [5]) XXIII *Rgl.*

117. *Noch ghevē Cornelis Janssen alyas toldroef* [6]) *van* V *tonnē tyeras* [7]) XXXII½ *st.*

noch ghevē van V *tonnē tieras te draghē* II½ *st.*

Deze laatste posten duiden klaarblijkelijk op eene voortzetting van het in 1535, of misschien reeds eerder, begonnen werk »het metselen der gewelven", dat tot 1543 werd voortgezet en toen voltooid.

Immers wij vinden nog:

158. *Item ghevē lucas Cornelis Claesen van Ockkelzel* [8]) *van witten steen en van odieven en die ronde O onder den toeren daer men die mede ghevelft heeft op rekenick* XXX *Rgl. A° XLII ghevē den VI dach Junius.*

Noch ghevē den schipper Jan van halen van vrachtē XXXIII *st.*

Noch ghevē van wuten schip te doen en van vrachten tsamē VII½ *st.*

---

1) Sichens = (?)

2) Voende = wonende.

3) Kranskijndⁿ = kraankinderen, die aan de kraan werkten aan de haven en die wij thans baliekluivers noemen.

4) Vaghenluden = wagenlieden of voerlieden.

5) A° XXVIII moet hier een schrijffout zijn voor A° XXXVIII.

6) Totdroef elders topdraef of topgraef: met namen nam men het niet zoo nauw.

7) Tyeras = tras.

8) Ockkelzel = waarschijnlijk de tegenwoordige gemeente Steenockelzeel, kanton Schaerbeek 15 KM. van Brussel. — Een deel daarvan heet Ockelzeel, een ander deel Neder-Ockelzeel.

Item ghevē lucas den X Mey A° XLIII op rekenick van de odyvē die onder toren ghewelft sȳn XXX *Rgl.* X *st.*

Item doen ghevē den schipper van vrachtē die ons die laeste odyvē ghebracht heeft en noch van de stien te doen halen ande sthenhoven tot hier te brenghē en wut te doen tsame II½ *Rgl.* II *st.*

105. *Item ghevē doen men toren onderwelven soude van dachhueren ande timmerluden oem onder die stellacȳ te maken ande femelen* [1]) *daer op welven en voer planken gecost en sthenhouwers en saghers en noch gecost* XX *dusent yselscen sthien het dusent voer* XV *st. en noch ghecost* XIIII *hoet calck elck hoet voer* XV *st. en noch aen leem en sant en noch ghevē mester hynrick alyas Roesken van mescen* [2]) *soe metten dienders dat hȳ dat welfcel aenghenomē heeft op sȳne cost tsamē timmerludē saghers sthenhouwers merscars en dienders sthen en calck sant en leem die somme tsame* XCVIIII *Rgl.* II½ *st.*

Item ghevē hynrick en lucas ghebroeders wonnede tot Ockelzel van C *en* LXII *voeten odieven waer af den voet cost* V *st. waermede dat men den toren ond' mede ghewelft heeft en noch mede betalt die ronde O met vier slutsthennen costen tsamē dat wȳt verck* LXVIII *Rgl.* X *st.*

Item noch betalt den scipper die ons dat werck ghebrocht heeft van Ockelzel tot breda en van opdoen tsamē IIII *Rgl.* XIII *st.*

203. *Item gegevē peter van bers smȳt van yserwerck gelevert heeft de naghelen die aen dat verwulft onder den thoeren de som van* V *Rgl.* XII *st. den XV Januar ende dar van en hants van peter.*

Wij vinden dus het eerst melding gemaakt van het maken der gewelven in 1535 en wel „*achter tjegē den thoren*"; waarschijnlijk is hier niet bedoeld het middenschip der kerk, waar men nu nog in den top van den boog

---

1) Femelen = formeelen.
2) Mescen = metselen.

boven het orgel kan lezen »YAIANT den schilder MV^c. XXXVII" (zie VAN GOOR blz. 88), doch meer bepaald onder den toren en datgene wat aan middenschip of zijbeuken door het instorten van den vroegeren toren was vernield en beschadigd.

In de rekeningen, voor zoover wij die nog bezitten, wordt van het beschilderen der gewelven geen melding gemaakt, doch het is zeer goed aan te nemen, dat toen de voltooiïng der gewelven naderde men deze ook is gaan schilderen. Wij vermoeden evenwel dat de naam »YAIANT" onjuist is en dat deze zal moeten zijn »LENAERT", die even als zekeren »AUGUSTIJN", in die jaren veelvuldig in de kerk hebben gewerkt en die beide blijkens het hen opgedragen werk zeer bekwaam moeten geweest zijn.

Keeren wij na deze uitweiding tot het jaar 1536 terug dan vinden wij nog:

75. *Item gegevē lambrecht Diericxs die gelaesener vā gelaesen te stoppen acht aen den choir en ind pandt* XIIII *st.*

Met de »pandt" wordt hier waarschijnlijk de oostelijke kooromgang bedoeld (vergl. blz. 8).

Item die greelmak [1]) *op die havermart bet. voer een calfsvel verdaē aen roelant* [2]) VI *st.*

Waarschijnlijk voor riemen aan den klepel gebezigd.

80. *Item gegevē eenē tijmermā die het clokxken ind cleijne thorē* [3]) *heeft ghehanghē met assē gemacct en het hout ghecoft met sijne arbeijt tsamē* II *Rgl.* III *st.*

Item lambrecht ghewrocht aē die kerck met die clock te verhangē II½ *dach* X *st.*

---

1) Greelmak = gareelmaker of zadelmaker.

2) Roelant = de groote klok, ook »Salvator" genaamd (zie VAN GOOR blz. 88.)

3) Cleijne thore = de kleine, ook wel Mariatoren genoemd, die tot het jaar 1843 gestaan heeft boven het kruis der kerk.

75. *Item Heinrick die zeldryer*[1]) *geg vā clockzeel aen priemeclock en verlatē priemclock*[2]) *tsamē* XX *st.*

In het volgende jaar (1537) vinden wij een post, die wij, om de eigenaardige schrijfwijze dier dagen, over nemen:

83. *gegevē vand roester wt te doen bij ons heer god op te steen* VIII *st.*
Item van der eerde weg te mennē geg. V *st.*

en evenzoo in het jaar 1526:

35. *Noch opten selven dach Aert de leydecker van de..... voir ons lief heer op te steen* XII *st.*

en in 1545:

237. *bet. aē backsteynē voer onssē heer* XXVII *st.*
bet. Petē de leydecker aē onsse lever heer op ..... VI *st.*

Wij vermoeden dat wij ons in gedachten te verplaatsen hebben naar het kerkhof, ten noord-westen van de kerk, aan de Havermarkt, dat hier een hoog verheven geplaatst kruisbeeld bedoeld is en dat de rooster en aarde weggeruimd zijn voor het bouwen van de »lozij" of bergplaats, waarop de navolgende posten uit dat jaar (1537) betrekking hebben:

93. *Job ghemest aen die losij*[3]) *en daer die doothoden laeghē* IIII½ *dach* XVIII *st.*
den scorsteenwegē vā eenē put te gravē opt gastuȳs kerkof daermē die beenderē vand dooden menschē in begroef III *st.*
van zagē geg aen die losȳ II *st.*
Cornel die tymermā meester peter zwagr ghetymert

---

1) Zeldrijer = touwslager.
2) Priemclock, aldus genoemd naar het tweede der kanonieke uren voor de dagelijksche godsdienstoefeningen.
3) Ook aan de vroegere Markendaalsche kerk bevond zich een lozij of loods, later verkocht en tot woonhuis ingericht, doch dat den naam van »kerckenlozij" bleef behouden.

aen die lozij achter aen den thorē met syn knapē daer aen verdient VII *Rgl.* II½ *st.*

Omtrent de inrichting hebben wij nog eenige nadere gegevens:

103. *Item noch gheven en betalt Jan die waghemaker vor* III *hondert en* XXVI *leybort om die loeijsseen mede te deckken* II *Rgl.* II½ *st.*

108. *den XI dach februarius antonis mertens ghedeckt vor die kerck twee loeijseen tot twee roeijen toe vaer af hij gehadt heft voer elke roeye* XXIX *st. fact* IIII *Rgl.* VII *st.*

116. *ghevē Jan Otten van en ghote die hij vor die kerck ghemaect heeft* II *Rgl.* V *st.*

117. *Noch ghevē frans Otten van eenē kantorken dat hij in die loeijssen ghecoft heft* XXI *st.*

122. *ghehall tot Janneken Stewens* V *hondert en* XXV *plawusen die men in die loestee gheleit heeft* XVI *st.*

De lozij werd later, wellicht in 1586/87, veranderd en tot stadswaag ingericht; althans wij vinden op dat jaar:

Cornelis Marten Biggers eene rente uit zijn huis aan't Kerkhof »Emans" genaamd, waarvan de betaling door hem wordt ingehouden tegen »*de reparatie van de logie daar de stadt wage in hangt*" en

Ontvangen van Jan Sijmons van Bavel voor't gebruik van der Kerken logie voor den jare verschenen kersmisse 87 XVIII *Rgl.*

In de rekening van 1588 lezen wij:

de groote lodzie gestaen onder den thoren aan de noordzijde daer der stadt waghe inne te hangen plach.

De laatste moet dus wel onderscheiden worden van »de *craenlozij*", staande aan 't groot kerkhof, (zie blz. 11), welke aan de kraankinderen verhuurd was.

Voorts komen op dat jaar voor eenige posten, waarboven staat: »..... *ons lieve wrouwe*".

124. *Item ghevē mester hynrick alyas roest van dat hij ..... posten vor ons liefwrou gheseet heft en van dachhuer van messten te samē* v *Rgl.* vi *st.*

noch ghevē Roesten zoen lenaert ii *daghē* viii *st.*

noch eenē diender lauwereijs van herletals iii *daghē* vii½ *st.*

Item noch ghevē mester andrijs svagher cornelis van gieghen van dat hij die groeten post ghehoudn heft vor ons liefwrouwen boven die dor iiii *Rgl.* v *st.*

Item noch betalt drie ghelasmakers die vor ons liefvrou boven die doer dat ghelaes verloet hebben xvii *Rgl.* viii *st.*

die ghemack hebben michiel die ghelasmaker en noch eenen ghelasmaker genaml bartelmeus damen.

Wegens de glasramen zal hier wel bedoeld zijn een kapel of choor, gewijd aan Onze Lieve Vrouw.

Nu lezen wij in Van Goor (blz. 81) dat het Choor der Heeren van Breda óók genoemd werd de kapel van de H. Maagd Maria, maar ook de 9de en de 13de kapel aan het ruim der kerk waren aan de H. Maagd gewijd. Echter is alleen in de eerstgenoemde een deur en boven die deur een glasraam, zoodat bovenstaande posten daarop betrekking moeten hebben.

De uitvoering moet zeker naar wensch zijn uitgevallen, omdat de glasmakers nog zoo bijzonder genoemd worden in een bijschrift tot den laatsten post. Natuurlijk betreft het hier gebrand glas en betreuren wij het dat in deze fraaie kapel nog slechts eenige resten der geschilderde ramen overgebleven zijn.

Het jaar 1539 geeft ons geene bijzonderheden wat het kerkgebouw betreft, maar daarentegen is 1540 zeer belangrijk.

Eerst treft men daarin aan de portalen die aan de noord- en zuidzijde buiten tegen de kerkingangen zijn geplaatst.

142. *It^m noch ghecoft en hout om die portalen te maken cost* IIII *Rgl.*

noch ghevē die woerlieden die dat hout brochten hebben van vrachten XVIII *st.*

Item noch betalt vor X *wagescot* V *Rgl.* XV *st.*

143. *Antonis mertens ghevē van die portalen te decken tsamen* II *Rgl.* XV *st.*

Item noch betalt lenaert die scylder van dat hij die twee portalen groen ghewerft heft en noch twee bellefroē [1]) *die op den torren staen daer die clocken in hanghen, die hij ook ghewerf heft ghevē* XII *Rgl.*

145. *Item ghemackt op den cleynē torken op die kerck en niev bellefrot daer die twee clocken in hanghen heft ghecost het houtwerck met den erbeyt tsamē* XXII *Rgl.* II *st.*

Het voornaamste werk waarmede de kerk in dat jaar verrijkt werd is echter de fraaie doopvont en daarvan is ons menige bijzonderheid bewaard gebleven, die wij hier doen volgen:

146. *Anno XL Joes die backker vonde tot Antwerpen heft aenghenomen een matalen vont en veght* XXIIII *hondert* XCV ℔ *en cost dat hondert* XVIII *Rgl. fac* IIII^C XLIX *Rgl.*

Item hier op Joesen ghevē op rekenick hondert en vyftycht Rgl. I^C L *Rgl.*

Item noch ghevē van vrachten van die wonten te brenghen van mechghelen tot breda VI½ *Rgl.*

Item noch Joesen ghevē eenē man die hij ons gesonden heeft daer hij eers roeshaf [2]) *ghecoft heeft daer lenaert bellekens mede quam vonde tot sundert die som van* LVIIII *karolus glds.*

en noch XII *st. van vesten ghescijt den VI dach september.*

---

1) Bellefroe = belle froi of beffroi beteekent eigenlijk klokkentorentje, doch zal hier meer bedoeld zijn als klokkenstoel voor het ophangen der klokken.

2) Roeshaf = vermoedelijk »gereedschap".

Dit laatste was daags na de plechtige wijding, waarvan te lezen is:

145. *Anno XL den V dach September soo es die metalen wont ghewijt van den wijbiscop en daer was bij die proechiaen ghenamt hynrich loeijē lesceaet* [1]) *en ghevē den vijbiscop vor syne wijn drie Rynsgl en vor die cnachten ghevē* XX *st. Die kermersters* [2]) *vaeren op die tyt Robbracht Ysacks, Roelof pauwels Pigghē, aryaen bouwens sin tsamē* IIII *Rgl.*

It^{m} *noch ghevē aen avennis styen* [3]) *om dat harnis te maken aen die vont met die boerders* [4]) *van aerketten* [5]) *van den toech* [6]) *aan harnis* [7]) *te maken met noch een patroen* [8]) *van den tuyn* [9]) *tsame* V *Rgl.* VII *st.*

Het komt ons voor dat wij uit laatstgenoemden post moeten opmaken dat de verhoogde vloer, waarop de vont staat, aan de voorzijde is afgesloten geweest met eene leuning of balustrade van avennis(?)steen, die echter thans geheel verdwenen is, doch waarvan de dookgaten nog in de randsteenen (boerders) te zien zijn.

De vont werd in verschillende paijen betaald, want wij lezen verder:

146. *Item noch ghevē Joes die backer op die wont den XVI dach mert anno XLII in mijnderniss vand soma hondert Rynsguld en* XIIII *Rgl. en* VIII *st.*

Dit was het laatste wat aan den bekwamen kunstenaar zelve is betaald geworden, daar hij vóór 12 April 1543 overleed. Immers nu lezen wij:

---

1) Lesceaet = (?)
2) Kermersters = Kerkmeesters.
3) Avennis stijen = waarschijnlijk steen van Avennis, in België.
4) Boerders = boord- of kantsteenen.
5) Aerketten = plavuizen.
6) Toech = boog.
7) Harnis = hier bedoeld in den zin van omgeving of afsluiting.
8) Patroon = teekening.
9) Tuyn = hek.

Item ghevē die wedeve van Joes die backer den XII dach april VIII ℔ *vlaems*[1]) *Anº XLIII noch met aryaen bouwens ghesond den XII Junius anº XLIII drie pont. Item anno dni XVᶜ en XLIIII den III dach Junio gesand met aryā bowenss de som vā* VIII ℔ *vlems. Rest huer noch mijt de clock*[2]) *vedē vand vont* II ℔ *daer mijt is de vont als bet.*

Het bovenstaande sluit volkomen: Immers de vont werd aangenomen 2495 ℔ à 18 Rgl. per honderd = 449 Rgl. 2 st. Hiervan vooraf op rekening betaald . . . . . 150 Rgl.

Voorschot gereedschap	.	.	59 »	
16 Maart 1542 betaald.	.	.	114 »	8 st.
12 April 1543	» 8 ℔	vlaems	48 »	
12 Juni 1543	» 3 »	»	18 »	
3 Juni 1544	» 8 »	»	48 »	
Rest te betalen	2 »	»	12 »	
				449 Rgl. 8 st

Wij vertrouwen dat die weduwe ook de laatste 12 Rgl. zal hebben ontvangen, doch uit deze afrekening blijkt wel dat de toenmalige kerkmeesters zich evenmin verheugen mochten in ruime fondsen als de tegenwoordige.

Behalve de vont zelve was er natuurlijk nog veel noodig aan de kapel en de omgeving en zien wij o. a.:

146. *Noch heeft ghecost dat ghelas dat inder vonten ghemackt is onder in den toren* VII *Rgl.* V *st.*

147. *Item peter van bers ghevē van dat ijserwerck dat an de vont ghemackt es en van iserwerck dat hij aent ghelas ghelevert heft na outwysen sijnder sedullen*[3]) *tsamē* LVII *Rgl.* VI *st.*

---

1) Een pond vlaems = 6 gulden.

2) Met de »clock" wordt hier blijkbaar bedoeld het bovenstuk of deksel der vont.

3) Sedullen = cedul, handschrift, rekening.

Deze kunstsmid, PETER VAN BEERS, aan wiens bekwaamheid wij dus de mooie kraan aan de vont te danken hebben, woonde te *Breda*, en komt menigmaal voor in de rekeningen over de jaren 1538 tot 1547.

147. *Item noch ghevē lenaert die scylder van dat hij die vont en dat yserwerck vergult en gheverf heft tsamē* V *Rgl.* V *st.*

Dat ook »*Lenaert*" een bekwame meester moet geweest zijn, is wel te denken, daar de kerkmeesters hem dit werk opdroegen en komt het ons daarom waarschijnlijk voor, dat hij ook, zooals wij reeds op blz. 19 opmerkten, de gewelven geschilderd heeft.

147. *Item noch ghevē melis die scrynvercker van dat hij den tuijn ghemack heeft om die vont vor syne erbeyt en ghevē aen saghen tsamē* XI *Rgl.* VII *st.*

157. *Item noch ghevē vor een half kaertijer waghenscot om eenē tuijn te maken aent wont* IIII *Rgl.* VXII½ *st.*

147. *Noch ghevē van verterden costen die luden die ons die vont opbereyt hebben en gheseet hebben en vor haeren vijn tsamē ghevē* XVI *Rgl.* XIX *st.*

Item noch ghevē die mestart en den stenhouers die die trappen ghehouden hebben van dachhueren tsamen mit den diender VII *Rgl.* III *st.*

Item ghecoft twee hondert witten en blau pluwousē oem inde vont mede pluwaewe het hondert voer vijf rynsgl. tsamē X *Rgl.*

Blijkens eene andere post werden deze plavuizen te *Antwerpen* gehaald.

170. *Item noch toen den tenghierter van ten en looet dat hij ghelevert heeft aender vonten om die daer mede vast te gheyeten na outwijsen sijnder sedullen* IIII *Rgl.*

Verder vinden wij nog:

149. *Item ghevē hans die ghelaescrijver van en partroen om een woent te maken* XXV *st.*

Zouden wij dus de teekening of het ontwerp van de vont moeten toeschrijven aan »*Hans den Glasschrijver*"? of betreft 't het te voren genoemde glasraam?

157. *Noch ghevē tys lumens van dat wij tot mechghelen ghesond hebben om die wont* x *st.*

147. *Som*^{a} *belopt dat die fundt ghecost heft mettē oncost in als* v^{C}viii *Rgl.* vii *st.*

Toch was daarmede de vont nog niet geheel gereed daar in 1541 en volgende jaren nog vele posten voor komen, die getuigen van de zorg waarmede alles tot in de kleinste details werd afgewerkt en onderhouden:

172. *Noch ghevē merten van diest van drie coppen te drieen op die vont* xxii *st.* i½ *ort.*

174. *Noch ghevē ēn wrou die jaers die wonte scoen gehoud*^{n} *heeft vā vaghē* vi *st.*

185. *Item ghevē sander nijs van dat hȳ die vont en die kandelars scoen hescuert heeft* iii *Rgl.* x *st.*

213. *ghegevē auguystȳ de scylder dat hij de woent geverfd heeft* xii *st.*

Geen wonder dat door die voortdurende werkzaamheden en andere oorzaken zich in de kerk allerwege stof en vuil verzameld had en dus een groote schoonmaak noodig was geworden:

153. *Item ghē An*^{o} *XLI die luden die aenghenomē hebben die ghehel kerck te waghen en scoen te calcken mettē omganck en en met den hoeghen coer al tsamen ter haren erbeyt gheven* *sestijcht Rgl.*

Item noch ghevē aen calck en noch aen besseem en aen basten[1]) *en aen ander ontcosten tsamē* ix *Rgl.*

Hieruit blijkt derhalve dat minstens een groot gedeelte der kerk toen reeds gewit is geweest, zooals trouwens nu nog op vele plaatsen overtuigend is aan te toonen.

---

1) Basten = borstels of kwasten.

Ook op andere wijze was er nog al eens wat te doen om de zaken in orde te houden, b.v. in 1542 vinden wij:

174. *Noch ghevē van eenē rave te scijtten die aend groeten toren velle scaede* XII *st.*

en waarvoor zelfs later nog het maken van een venster noodig bleek:

277. *Item jan den leijdecker betaelt vand veijnster dat hij gemaect heeft bovē aend thoren daermē den rawen mede storen sal daegs* X *st. met syne knecht tot* III *dagen* XXX *st.*

In de nu eerstvolgende jaren waren aan de kerk wel geen groote werken onderhanden, doch schijnen er vrij omvangrijke reparatiën uitgevoerd te zijn.

Herhaaldelijk toch, komen posten voor van levering van hout, tras, kalk, steen en leien, en soms tot vrij groote hoeveelheden, b.v. in 1545:

236. *betalt van* VI *duijsent* (voet?) *abelē plancke cost* XXXII *Rgl.* XVIII *st.*

In 1546 vóór „*ons lieve vrouwe dach half ost*" (15 Aug.) werd een koperen wijwatervat geplaatst in de voorhal onder den toren, waarvan wij elders lezen [1]) dat het in denzelfden vorm was gemaakt als de kapel van de vont, alzoo vijfhoekig, en waarvan wij in de rekening vinden:

250. *Item betalt henrick adreanss ghelgeter* [2]) *van dat wywatervat weget en hondert* LXXXII *pont cost dat hondert* XX *Rgl.* XXXVI *Rgl.* VIII *st.*

Item kost dyt wywatervat vā maken XX *Rgl.*

Item kost de stynē voet te houye ende te setten VII *Rgl.*

248. *Item betalt anthuys steijhoud' van de steij te houyd" vant wywatvat f'.* IIII *Rgl.* XVI *st.*

De bovengenoemde HENDRICK ADRIAANSS goot ook

---

1) Zie hiervoor het albumblad bedoeld in de noot blz. 4.

2) Ghelgeter = geelgieter, kopergieter of klokkengieter.

klokken, en is wellicht opvolger geweest in de zaak in de *Zandberg*, waar in 1503 en 1511 de klokken voor den toren gegoten werden, want wij vinden terzelfder tijd:

250. *betalt dat prymcloxskē* [1]) *dat hērick gelevert heft weght drÿ hondert ende* II *pont cost dat hondert* XVI *Rgl.* XVI *st. f^{t}.* XLVII *Rgl.* XIIII *st.* II *ort.*

Nauwkeurig is de berekening van het bedrag niet, doch mogelijk is er eenige korting afgegaan.

De jaren 1547 en volgende zijn van niet minder belang, daar toen de kooren of kapellen aan de zuidzijde der kerk gebouwd, of althans vernieuwd zijn. Met zekerheid kunnen wij dat ten minste zeggen van de eerste van af den zuider ingang, gewijd aan ST. ANNA en de vijfde gewijd aan ST. JORIS.

De daarop betrekking hebbende posten laten wij hier volgen:

263. *Item betalt* XXI½ *duysent clyne sten om aen synt aña coir mede te maken van dragen elck duÿsent* I *st.* I *ort.* XXVII *st.*

264. *Item betalt aen magryt vand put van loot dat aen de goten vermact is bovē de vundt & de vlÿshouwers coer* [2]) *en synt lauwerÿss coer* [3]) *en gaet dat oude loot dair aen soo reste haer noch* XXVII *Rgl.* II *st.* I½ *ort.*

270. *Item noch heeft toen boeyken gelevert* XXV *karss lems aend spylscuer voer elck kerss* II *st. f^{t}.* II *Rgl.* X *st. & is aende coor van synt aña verbracht.*

271. *Item betaelt matheus die bode om in d'yssel te gaen om stenē te copen voer de kerck en aen de spulscuer te verwerken* XVIII *st.*

---

1) Prijmcloxske = zie de noot op blz. 20.

2) Vlijshouwers coer = vermoedelijk het 6de koor gewijd aan ST. HUIJBERT.

3) Synt lauwerijss coer wordt bij VAN GOOR niet opgenoemd, doch waren altaren aan ST. LAURENS gewijd, in de tweede (ST. KATHARINA)- en vijfde (ST. JORIS)kapel.

272. *Item noch gecoft* L *duysent enckelen steen cost elck duysent* XVI *st. fact* XL *Rgl.*

Item betaelt die dregers van elcken duijsent van op te dragen & te stapelen I *st.* I *ort. fact* III *Rgl.* II½ *st.*

Deze vyftych duysent steenē syn vermest aend nije coir van synt anna.

Item gecoft van en vrou van rotterdam X *duysent stenē cost en duysent* XV *st. fact* VII *Rgl* X *st.*

Item betalt die dregers van op te dragen opt kerkoff VI *st.* I½ *ort.*

278. *Item betaelt den scipper van bruysel genaemt Jan van der Kamē die ons den vyttē sten gebrocht heeft van synt anā & joost*[1] *mede te maken voer syn vracht A° XLVIII opt XIII aprelis* X *Rgl.* VI *st.*

Omtrent deze chooren vermelden wij nog eene aanteekening uit de rekening van 1586/87:

»*Seker ambachten deser stadt betalen van ouden tijd ter saecken van de choorkens, daer inne sij respective hun altaeren gestelt hebben tot de reparatie van de choorkens of de kerke:*

de vischkoopers 4 Rgl. op St. Laurijsdach[2]*).*

de vleeschhouwers 4 Rgl. «

de timmerluyden en metsers 2 Rgl. op St. Luciendach[3]*).*

de bakkers ook 2 Rgl.

De dekens van timmerlieden- en metselaarsambacht zeggen dat velen van 't zelve gestorven en door de furie[4] verloopen zijn.

---

1) De 5de kapel was, volgens Van Goor, gewijd aan St. Joris, doch door het nu onlangs terug vinden van eenige geschilderde merkteekenen van het St. Jorisgilde in de eerste kapel, volgens Van Goor aan St. Anna gewijd, is de vraag geoorloofd of deze geschiedschrijver zich hier niet vergist.

2) St. Laurensdag = 10 Augs.

3) St. Luciadag = 12 Dec.

4) De Spaansche- of Haultepen's furie had plaats 28 Juli 1581, bij de inneming der stad door de Spaanschen.

De deken »*Lenaert de Metser*" en anderen, betalen echter nog in dat jaar, maar tegen de vleeschhouwers werd een proces gevoerd, daar wij lezen:

A° 1595 Betaelt den advocaet tesmans van den schriftuire te maeken in den processe tsegen de vleeschhouwers XXXIIII *st.*

Van het plaveisel in de kerk krijgen wij geen hoogen dunk als wij lezen:

285. *Item betaelt enē man die lem geslagen heeft daer mē die kerck mede geplayveyt heeft* IIII½ *st.*
Item betaelt Jan van Lijer tot XIX dagen en daegs V *st. daer hy die kerk geplaveyt heeft ft.* IIII *Rgl.* XV *st.*
Item betaelt lam[b] *onsen knecht dat hij Jan van Lier geholpen tot ..... dagen en daegs* .....

Het schijnt dus dat men eerst slechts een leemen vloer heeft gelegd, die dan van lieverlede vervangen werd door de grafzerken.

Omtrent het eigenlijke kerkgebouw vinden wij vooreerst geene bijzonderheden meer, doch beschouwen wij nog even de omgeving der kerk.

Op het kerkhof vinden wij behalve het op blz. 20 genoemde kruisbeeld, nog een »Heilig Graf", waarover de volgende posten handelen:

187. *Item ghevē melis jansen den scrijnwercker van dat hy ghemaeckt heeft eēn houten traelij over ons hielich graft opt kerkof* VII *st.*
236. *betalt van schÿlderē aēt thelich graff* X *st.*

Ook vond men daar een beenderen- of knekelhuis:

263. *Item betaelt vand slot dat aen dat huyskē gemackt is damē die binderē vand dode lud in liggen sal achl emans*[1]) V *st.*

---

1) »Emans" was een huis, staande aan het kerkhof, in 1586 eigendom van CORNELIS MARTEN BIGGERS (zie blz. 21).

Het kerkhof zelf was gedeeltelijk bestraat; althans liep daar een weg over heen:

143. *Item noch gehevē nelyman priemē van dat hij op kercof ghestewecht heft met en caers steenē ghecoft tsamē* XV *st.* III *ort.*

Het was met een hek van de straat gescheiden, waarop:

241. *peter die schijlder »requiescat in pace"* geschilderd heeft.

De kerk genoot het Intgeld van de visch (zie VAN GOOR blz. 90), maar had daarentegen ook de vischbanken aan den afslag te onderhouden.

Deze stonden toenmaals in de Reigerstraat en moesten telken reize dat zij gebruikt waren, worden opgeborgen, waarmede de vischkoopersknecht belast was, die daarvoor door de kerk bezoldigd werd.

Volgen hier eenige posten die daarop doelen:

29. *Item geg meelborders tot die wyschbanckē* II *Rgl.* VII *st.*

74. *Item vand wysbanckē te bewaren op die wysmart geg* IX *st.*

103. *Item noch ghēv drijs woghelers die de vysbanken op die vijsmart bewart heft* IX *st.*

139. *Noch ghevē eenē tijmmerman die vijsbankē en scraghen ghemackt heft* IIII *st.*

154. *Noch ghevē der wyssercopercnacht van die wijsbanken te bewaren* VIII *st.*

In 1525 vinden wij nog eene uitgaaf voor een huis in de Katerstraat, dat dus toenmaals eigendom van de kerk moet geweest zijn:

27. *Swijtser die decker gedect op spylscuere en thuys in die Katerstraet* III *dagē* XII *st.*

hem noch bet. vā riet V *vimmen die wijm* VI *st. en deckband en lege roije* XLVII *st.*

Het huis in de Katerstraat moet in ieder geval bij den grooten brand van 1534 verwoest zijn, doch de spilschuur in de Steenbrugstraat (thans Nieuwstraat) is een der 160 huizen geweest, die nog gespaard gebleven zijn, aangezien wij, zoowel na als vóór dien tijd, tal van posten aantreffen, die wijzen op het gewone onderhoud van dit gebouw, of de daarin verrichte werkzaamheden aan de spelen, die daar werden bewaard en waaraan het zijn naam ontleende.

Op die spelen zelve komen wij later terug, doch vermelden nog hier dat in 1547 eene geheel nieuwe spilschuur werd gebouwd volgens de onderstaande posten:

274. *Merten Janss die tymermā heeft aangenomen om die oude spylscuer af te breken op syne cost en heeft vederomē aengenomen alle die tymerazije die totten spylscuer behoevē sal te veten die nywen tymerasy die balcken bereyt en ene solder gelegt en die cosijnē beneden en bovē inde gemaect end die trappen daemē mede opten solder gaen sal en die veynster in die cosijnē en die doren voor aen de strate & is merten gehouden die sijns te betalen sonder den kercken cost & al sonder arch en lijst en voer dese leverijghe sal merten hebben voor syne arbeyt*

acht & XL karolus guld.

Joop den messer heeft aengenomē die messerije vande spylscuer om te messen des soo moet hy die dienars betalen te veten die stendregers & calck dregers en die dat lem..... sal mitte duysent elck duijsent voer V st. II ort.

Item daer is vermest aende spijlscuer gerekent & getelt II^{C} M *en V duijsent sten facit in gelde* LVI *Rgl.* VII *st.* II *ort.*

Meerdere posten geven nog bijzonderheden over het buitenwerk, ijzerwerk, enz., doch laten wij die verder rusten.

De spelen waren tijdelijk elders opgeborgen, want in 1549 werd betaald:

278. *Davidt den voermā om die spelē te halen, die*

opt haedijck in de blockhuysen stonde en achter louse III *st.* en daarmede werd al aanstonds de zolder in de nieuwe schuur zoodanig overladen, dat de balken braken. Immers reeds in het volgende jaar vinden wij:

282 *Item betaelt mert onsen tijmermā van dat hij gewrocht heeft in de spylschuur doen den balk gebroken was en die stȳlen daer onder die balcken gemaeckt en hout gelevert daertoe tsamē* XI *Rgl.* IV *st.*

Belangrijke werken aan kerk of toren schijnen niet meer te hebben plaats gehad vóór 1589, althans is ons daarvan niets bekend. De in 1509 voltooide toren bleek toen reeds belangrijk versterkt te moeten worden, door het aanbrengen van eenige zware balken voor de klokkenzolder en voor verankering.

Wij vinden in de rekening over 1589:

Item betaelt den weert in't spoor van dat de timmerluyden tot synen huyse verteert hebben die bij deze rendanten tot sijnen huyse syn gedefroyeert geweest des avonts op den XIIIIe July als sy den solder van grooten bellefroy daer de groote clocken op hanghen gevisiteerd hebben, alwaer present was peeter geertss van Broeck, Borgemr en peeter fraeije totter visitatie van myn heeren van der stadt gecommitteert en sijn de balcken van den solder bevonden hooch noodig vernieuwt te sȳn om te verhoeden het peryckel datter geschapē was af te comen, alsoo de voors timmerluijden verclaerden by de welcke aldoen verteert is geweest in als de somme van XXXIX *st.*

Dat daaraan gevolg gegeven werd bewijzen o. a. de volgende posten:

Noch betaelt den XXVen July Cornelis Adriaenss, die men noempt »pragger" woonē tot mer[1]) *onder hooghstraten ter saecken van een grooten eycken boom liggende tot mer om daervan te maecken een balck totten solder van*

[1]) Mer = Meerle, dorp in België bij Hoogstraten.

den grooten bellefroij daer de groote clocke aen hanghet de somme van XXX *Rgl.*

Noch betaelt den IIIe augustus den Drossaert van Hoochstraten ter saecken van eenen grooten eyckenboom achter teasteel tot hoochstraten van daer van te maecken eenen balck totten solder van den bellefroy voors die somme van XXVIII *Rgl.*

Noch betaelt Cornelis Adriaenss als bragger van dat hij een hout staen tot hoochstraten af heeft doen houden en van beyde de houten te verhouden en op hun lengte te corten volgens den billiet van specificatie de somme van X *Rgl.* XVII *st.*

Noch betaelt Jan janss de Cock en Cornelis de nijss van ghinneken ter saecken van dat sij de voors twee houten met honne peerden van hoochstraten tot Breda gebrocht hebben volgens de quytantie de somme van XLII *Rgl.*

Ende noch verteert in den beer als men hen de houten aenbesteedt heeft te halen XVI *st.* II *ort.*

Noch betaelt Severijn Jacopss ter saecken van dat hij van dese rendanten is uytgesonden geweest in't lant van hoochstraten om aldaer te soeken, enz.

Betaelt peeter michielss en mathys adriaenss sagers van dat sij aen de balcken totten solder van den grooten bellefroij gesaegt hebben drij en een halven dach des daechs elck XV *st. compt samen volgens den billiet de somme van* X *Rgl.* V *st.*

Noch betaelt frans Corneliss timmerman ter saecken van twee groote houten diemen heeft gebruijct tot de nieuwe balcken totten solder van den grooten bellefroij om daervan te maecken hangereels en karbeelen volgens de quytancie van daty den VI December 89 de somme van XXIX *Rgl.*

Noch betaelt jan damen van dat hy met sijnen waegen gehaelt heeft twee houten totten bellefroij te verwercken tot hangereel en carbeelen volgens de quitancie de somme van XX *st.*

Noch betaelt peeter michielss en mathys adriaenss den XXII December van dat sij twee dagen voer de kercke gesaecht hebben des daechs elck thien st. facit volgens de quitancie de somma van II *Rgl.*

Het jaar 1589 was derhalve ten einde geloopen zonder dat de zoo noodige vernieuwingen nog hadden kunnen ten uitvoer gebracht worden. Alleen schijnt er een nieuwe klokkenstoel gemaakt te zijn, daar wij lezen:

Betaald peeter Henricx beyerman van dat hy het beijergetou vermaect heeft welck door het afbreken en stellen van den nieuwen bellefroij [1] *afgebroken en vernieet was volgen sijn billiett en quitantie de somme van* II *Rgl.*

Doch al waren de balken voor zoo verre gereed, toch konden die vooreerst niet gelegd worden, daar middelerwijl ook kapitein HERAUGIÈRE en schipper VAN BERGEN hunne plannen gemaakt hadden voor de verassing der stad en vóór nog het nieuwe werksaisoen was aangebroken, was op 4 Maart 1590 de stad voor de Staatschen herwonnen.

Geen wonder dus, dat wij eerst in 1592 gewag vinden gemaakt van het leggen der balken, waarvoor evenwel nog meer hout te *Zevenbergen* werd aangekocht. Wij vinden immers:

»*alnoch bet. Hans lauweryss weert in Sevenbergen een vaet biers die antonis den schaeliedekker en bartolomeus waltschaerts door ons consent aldaer verdronken haddē toen sy die balcken gevisiteert haddē naer wtwyssens sijn billiett van daty den IX Aug*^{s}. X *st.*

»*alnoch betē jacop Wachmans consiergie opt stadthuys van sekere wijn en kost door den borgem*^{r} *Martyny en den borgem*^{r} *Schrauwē in de comme* [2] *en opten tooren in verscheydē reijsse laeten halen als mijn heeren borgem*^{r} *met*

---

1) Zie ook de noot op blz. 23.

2) De »comme" = kluis, hier de gewelfde vergaderzaal der kanunniken, thans consistoriekamer aan de zuidzijde der kerk.

ennige schepenen visite hebben gedaen op den tooren en elders als men die balcken in den tooren gelegt heeft, soo den XXI en den XXIIe aug^s alst blyckt by syn billiett van datij dꝛn XXVe aug^s XCII ter som van XVIII *Rgl.* XII *st.*

It^m alnoch bet. peeter roovers onsen rentm^r van dat hij verscholē hadde tot II *reysse aent bancuett in de comme bij die borgem^r en schepenē den XXI en XXIIe aug^s XCII ter som van* XXXII *st.*

alnoch bet bartolomeus waltschaerts van dat hȳ met sȳn jonckwyff [1]) *geholpen heeft aend' toorn wtwyssens sȳn billiett van daty den XXX aug^s* III *Rgl.* IX *st.*

alnoch bet Jan Janss in den Engel opte hadijck van sevē halff vaetē biers, die tonne X *st.* III *van* VIII *st. voor de arbeyders, timmerlij, metsters, scaeliedeckers beloopen ter som van* IX *Rgl.* XVIII *st. wtwijssens sijn billiett van daty den XXX Aug^s.*

alnoch gehaelt drie stoop biers die de arbeyders te cort quamē wtwyssens die selve quyt^ie VI *st.*

alnoch bet peeter van alff van acksyss van sevē halff vatē biers der halff vatt IX *st. facit ter som van* III *Rgl.* III *st.*

Ende de stadts acksyss niet bet. ergo hyer Memorie.

Item alnoch bet. wienant geleyns weert in den wildeman [2]) *den gelach dat daer verteert es XX Septr XCII metten pastoor goburg, heer jan Donckers, govart van klootwijck so wy geramet hadden van fabriek* [3]) *met m^r frans den timmerman* [4]) *Cornelis Spronck timmerman soo wy*

---

1) Jonckwijff = vermoedelijk een zoogenaamde vijsel of dommekracht.

2) De Wildeman was toen tertijd een herberg hoek Markt en Veemarktstraat. (Zie Dr. J. F. Corstens' Geschiedk. Bijzonderh. I, bl. 49.)

3) Fabriek = kerkfabriek of kerkelijke administratie. Men noemde de kerkmeesters ook wel »fabrieksmeesters".

4) Mr. Frans den timmerman is blijkbaar de architect of bouwmeester, aangezien Cornelis Jacopss Spronck, tevens ook kerkmeester, de eigenlijke timmerman was.

de balcken geleet hadden ende bij den pastoor de balcken gevisitert hadden ter som van VIII *Rgl.* X *st.*

alnoch bet geertruyt meermans van dat sij gelevert heeft kalck, tras, plevysse totte kercke ende het kerckhoff en den toren en als wtwyssens haer billiett van daty III jullij en aug^{s} *ier soē van* XXI *Rgl.* V *st.* II *ort.*

Item alnoch bet Cornelis jacopss Spronck als timmerman van drie dagē aen de tooren te helpen de balckē leggen daegs XIII *st. facit* XXXIX *st. noch* XX *st. van een wyndaes dat metle balcken te wijnden gebroken was wtwyssens syn quytantie van daty den XVIII October XCII ter soē van* II *Rgl.* XIX *st.*

Het is wel aan te nemen, dat het leggen dier balken een moeilijk en zwaar werk is geweest, maar »op een d'oogje" is het althans niet verricht en het is zelfs onbegrijpelijk dat ANTONIS DEN SCHALIEDECKER en BARTOLOMEUS WALTSCHAERTS, die in *Zevenbergen* de balken gingen keuren en daar een vat bier uitdronken, die balken nog hebben kunnen zien.

Het schijnt dat dit werk niet is mede gevallen en dat meerdere vernieuwing noodig was. Althans in 1595 vinden wij:

Itm mynen Heeren de Borgemeester Pauwels van lantschoot meester sebrecht sgrauwen en Cornelis van Baerle als kerkmeester hebben tsamen gecocht sekere tweiff groote balcken totten bellefroy van de groote clocken lanck XXIII *voeten* XII *duymen in't viercant hout elcken balck van Ryckevorsel alhier te leveren voer* XXXVI *Rgl. het stuck die tsamen belopen ter somme van* IIIIᶜXXXII *Rgl. welcke somme voorss mr sebrecht sgrauwen als ten achter weesen aen den dorpe van Ryckevorssel ontvangen sal baer van dese rendanten aen den voerss sgrauwē gheen betalinge en hebben gedaen alsoo deselve gheen middel von ghell daertoe en hebben dan hebben sy rendanten sekere ..... betaelt van tghene ..... luijden die*

de balcken hebben ..... met honne perden hebben ..... volgens den billiet ..... belopen XVI *Rgl.* II *st.*

Ende alnoch betaelt Jacop Wachmans die tot Mr Sebrecht sgrauwen gehaelt syn in't coopen van den voors houten aldoen gedroncken sekeren wijn volgens de biljiet ende quitancie belopende de somme van VI *Rgl.* XII *st.*

Noch betaelt voer eenen godtspenn die Cornelis van baerl verschoten hadde de somme van VI *st.*

Betaelt ariaen van ghils van dat de timmerluyden die de bellefroy hadden gevisiteert tot synen huysse verteert hadden volgens den biljiet belopende ter somē van .....

Betalt eenen bode van hoochstr ..... die tijdinghe brochte dat ..... balcken gereet waren XX *st.*

Noch betaelt Adriaen Dirven secretarius van een attestatie om naer brussel te senden om daermede pasport te vercrijghen om de balcken te mogen leveren de somme van VII *st.*

Item alnoch betaelt Jacob Wachmans conserge opten Stadthuijs van dat mijnen Heerē den borgem^r^ martinij, pauweis van lanschot m^r^ sebrecht sgrauwe en Cornelis van bael tot synen huijsse hebben verieert meite tymmerluyden om te besieden den beilefroy te vermaecken en de balcken tot dije gecocht daer onder te brengen volgens de besteck daervan gemaeckt onder myne heeren berustende nae luijt syn biljiet en quitansie belopen de somme van XX *Rgl.* XII *st.*

Wouter pauwels betaelt van dat hy alle de clockzeele van de clocke gedaen heeft volgens den last van myne heere den Borgem^r^ martinij ter somme van[1] III *st.*

Betaelt bartholomeus Waltscharts van dat hy den looigieter heeft gedint thomas Cornelisse en behulpich geweest met affnemen van sekere canteelen aen den grooten

---

1) Waarschijnlijk werd het luiden gevaarlijk wegens den slechten toestand der zolders. (Zie ook blz. 34).

toren[1]) *en andersins volgens den biljiet belopende ter somme van* III *Rgl.* XVII *st.* II *ort.*

De meergenoemde BARTOLOMEUS WALTSCHAERTS schijnt voor alles te gebruiken geweest, want behalve als keurmeester van de balken, waaraan hij later ook nog met zijn »jonckwijff" te pas kwam, vinden wij o. a. opgetekend als aan hem betaald:

Van sekere dachgelden aende kercke geholpen

Item van dat hy met thomas den tengieter op te kerck gewrocht heeft.

Item van sekere dachgelden dat hy die schildere geholpen heeft.

Van sekere rootssel aen de kercke als aent toorenken gedaen om met ooly verwe root te schilderen.

Hij was dan ook »der kercken knecht" en treffen wij hem meermalen in deze rekeningen aan.

Bij VAN GOOR (bl. 27) vindt men beschreven dat de graftombe van Heer JAN VAN POLANEN II (JAN VAN DER LECKE) verplaatst is »recht tegenover daar die plag te staan", omdat Graaf HENDRIK VAN NASSAU[2]) aldaar »'t Sacramentshuisken" deed bouwen. Omtrent dit Sacramentshuisken is ons niet veel bekend; slechts een paar malen vinden wij het in de rekeningen vermeld, n.l. in 1586/87:

Noch betaelt hans de roÿ schilder voor dafwarcken van de pilaren bÿ het heÿlich Sacramenthuysken de somme van XVII½ *st.*

en in 1592:

Itm alnoch bet Jan adriaenss van dordrecht van een goot van XL. *voeten, den voet tot* II *st.* I *ort gepeckt sÿnde*

---

1) Ook deze post duidt op ernstige gebreken aan het buitenwerk van den toren, hoewel hij nog slechts 86 jaren voltooid was.

2) Graaf HENDRIK VAN NASSAU volgde zijn oom, Graaf ENGELBRECHT II, op in 1504 en overleed 7 October 1538.

sy leet neffens het Sacramentshuysken aen de kercke beloopt wtwijssende sijnen brieff aen ons gesonden mette goot van daty den XXIII *augs* XCII *ter som* IIII *Rgl.* X *st.*

Alnoch drie arbeijder bet. van die goote op te helpen stellen ter som van VI *st.* II *ort.*

Aangezien toen de in 1526 begonnen oostelijke omgang lang voltooid moet zijn geweest en wij alle reden hebben om aan te nemen, dat het Sacramentshuisken ter noordzijde van het choor in den omgang moet gestaan hebben, zoo vermoeden wij, dat met de bovengenoemde uitdrukking »Sy leet neffens het Sacramentshuijsken" bedoeld is »tegenover die plaats langs den omgang" en meer bepaaldelijk langs het bijgebouwtje, waarvan thans nog een gedeelte aanwezig is, dat tot keuken gebruikt wordt aan de woning bewoond door den Heer F. DE KONING. Was dit gebouwtje een der vroegere »winkels" of behoorde het tot den dienst der Kerk of Pastorie? Ziedaar eene vraag die wij vooralsnog niet kunnen oplossen.

Het bovengenoemde schilderwerk van HANS DE ROIJ vonden wij onlangs aan de pilaren van het koor terug, waardoor, in verband met andere gegevens, de plaats van het Sacramentshuijsken genoegzaam is bepaald.

Wij vinden thans in de eerstvolgende jaren geene wetenswaardige bijzonderheden meer omtrent de kerk als gebouw. De rekeningen geven slechts gewone onderhoudsposten aan en schaarschte van geldmiddelen beletten ten eenemale de uitvoering van omvangrijke werken.

Trouwens, de periode van verval was ingetreden en de toenmalige protestanten vooral, die sedert 1590 de kerk in bezit hadden, hebben ook inwendig veel schoons vernield en verwaarloosd.

Voor zoover ons de rekeningen daartoe gelegenheid geven, willen wij echter op dat inwendige nog gaarne een blik werpen, omdat daaronder belangrijke zaken voorkomen.

Zoo vinden wij A° 1504 de volgende posten:

Item ghegeven van LX *dubbel bleckē om loveren* [1] *daer af te maken aen die roij* [2] *van jesse cosi elck stuck* I *st.* ½ *ort maect* III *Rgl.* VII½ *st.*

Item ghegeven brendeken die jonghe van hondert en XX *loveren te maken aen die roy van jesse van elken loef* ½ *st. maect* III *Rgl.*

Item ghegeven den stoeldreyer van ..... aen Jesse stoel en een paleije [3] *aen den duvel* II *st.* I *ort.*

Item ghegeven Jan Sÿmons van der roeij van Jesse te versien metter soemen te stofferen en metter sapter [4] *te vernijen en hondert* XX *loovers te stofferen tsamen* VII *Rgl.*

Item ghegeven Jan van bers van twee platen die ghebesicht syn aen die roy van Jesse II *st.*

Item noch XVIII *bout cost elken bout een blanck* [5] *maect* XIII½ *st.*

Item noch ghegeven van den ranken die aen die oude roeij van jesse wasen af te doen en weder vast te maken en verbynden I *Rgl.*

Item noch ghegeven van VI *gherden* [6] *die ghemaect sÿn aen die roy van jesse die weghen* C *en* LXIIII *pont cost elck pont* ½ *st. maect* IIII *Rgl.* II *st.*

Item noch VIII *cramen costen* IIII *st.*

Mogelijk slaat daarop ook een post die wij in het jaar 1536 aantreffen:

80. *It^m een wrowe gemaect vier rock van zaij ghemaect op die roij waijese* V *st.*

---

1) Loveren = bladeren, hier van ijzer gesmeed.
2) Roij of roey = roede, boom, stamboom.
3) Paleije } zijn voor ons onverklaarbare woorden.
4) Sapter }
5) Blank = 3 oort stuiver.
6) Gherden = waarschijnlijk »gaarde" of omsluiting waaraan de ranken en lovers waren bevestigd.

en in 1545:

234. *betalt van* XIII *roesiē aē de roe vā Jese dat stuck* 1½ *st. f'* XIX *st.*
dat kleyt toe neē V *st.*

Blijkbaar hebben wij hier te doen met eene voorstelling van den stamboom [1]) van JESUS CHRISTUS, die vernieuwd werd en dus ook reeds vóór dien tijd aanwezig moet zijn geweest.

Voor zoover ons bekend komt deze voorstelling slechts zeldzaam voor en kunnen wij voorshands ook niet de plaats aanduiden waar ze in de kerk gestaan heeft.

Zagen wij op blz. 31 reeds een »heilig graf" genoemd op het kerkhof, ook in de kerk zelve was eene kapel of choor daarvoor ingericht, n.l. de achtste, bij VAN GOOR (blz. 84) opgegeven als te zijn gewijd aan den H. ANTONIUS.

Aan deze kapel, de eerste aan de noordzijde onder den toren, grenst nog heden ten dage eene buitenwaarts uitgebouwde ruimte, half zeshoekig afgesloten, waarin de voorstelling van het graf van CHRISTUS moet geplaatst geweest zijn.

In 1595 was het daaruit zeker verwijderd, daar wij in dat jaar een post aantreffen, waaruit blijkt dat die kapel, even als nu nog, als bergplaats werd gebruikt:

Itm betaelt twee arbeijders van den clepel die uyt de grooie clocke gevallen was in de capelle van den heylgen graft gedragen hebben de somme van II *st.*

In de rekening van 1589 worden evenwel nog de opbrengsten opgegeven van de offers, aflaet en blocken [2]) op de vier hoogtijden, L. Vrouwedagen en andere solemneele feestdagen. De offerblokken waren geplaatst *voor den heijligen Sacrament, de hooghe Choore* en *St. Antheunis,*

1) Vergel. Matth. 1, vs. 5 en 6 en Jesaja 11, vs. 1. »Er zal een rijsje voortkomen uit den afgehouwen tronk van Isaï (Jesse)".
2) Blocken = offerblokken, offerbussen.

terwijl ter andere plaatse ook genoemd wordt: »*den offer int heilich graf*".

Uit het bovenstaande is gereedelijk af te leiden, dat het onlangs in de St. Franciscuskapel ontdekte monument geen »Heilig Graf" is, zooals door sommigen werd gemeend.

Het is gemakkelijk te begrijpen, dat deze kerk ten tijde van haren grootsten bloei overgroote schatten bevatte van sieraden en kunstwerken, doch bovenal werd groote waarde gehecht aan »het Heilige Kruis" en »het H. Sacrament van de Niervaart".

Omtrent het eerste bestaat eene bekende legende [1]), waarvan het archief der St. Barbarakerk nog een merkwaardig oud handschrift bevat.

Aan dit kruis werden oudtijds vele mirakelen toegeschreven, en meent men dat het bij het instorten van den toren in 1457 is te loor geraakt.

Niettemin heeft ook in later tijd een altaar van het H. Kruis gestaan op het hooge Choor, waarvan wij de volgende posten vinden:

In 1508:

It^m^ ghegeven thonȳs robben van den voetbord [2]) *dat voer den heijlich cruys outaer* XX *st.*

In 1526:

32. *It^m^ ontfaṅ vā thoeñ plattē vā weegē die kerckmeest^r^ van baerl vand steenwerck des heijlich cruys outaer en voer die eerste paȳe* [3]) XII *Rgl.*

In 1545:

231. *It^m^ betalt de gardijnē de voer dat thelich cruijs*

---

[1]) Zie voor deze legende o. a. Bibliotheek van Middel-Nederl. Letterkunde, 49^e^ afl. 1893. Uitgave J. B. WOLTERS te Groningen, door Dr. L. WIRTH. Geschiedk. Mengelwerk over de prov. N.-Brab., 's Hertogenbosch 1841, blz. 213. Dr. C. B. HERMANS' Bijdragen tot de Geschiedenis, enz.. 's Hertogenbosch 1845, v. GOOR blz. 13, 61.

[2]) Voetbord = houten vloer.

[3]) Zie blz. 9).

hangh^r roet XIIII *ellē cost ellic elle* VI *st. ft* IIII *Rgl.* IIII *st.*
It^m van makē gegevē lynē de bruijster XVII *st.* III *ort.*

In 1547:

260. *It^m betaelt melis die screȳmaker van een lint*[1] *den hij gemaect heeft voert heijlich cruijs* III *st.*

In 1589:

Noch betaelt Anthonis den schalidecker van dat hij de cleeden heeft gehangen voor theilich cruȳs de somme van III *st.* I *ort.*

Op de aan dit altaar verbonden broederschap komen wij later terug.

Van niet minder aanbelang was het »H. Sacrament van Mirakel" of van de Niervaart. De daaraan verbonden legende is algemeen bekend en zoo belangrijk moeten de offers geweest zijn die daar werden gebracht, dat daarvan, naar men zegt, de tegenwoordige toren grootendeels is gebouwd geworden [2]).

In de rekeningen vinden wij dat daar aan een choor gewijd was, dat echter niet door VAN GOOR wordt opgegeven en waarvan wij de juiste plaats in de kerk voorals nog niet weten aan te wijzen.

In 1525 werd in dat choor een biechtstoel geplaatst voor den pastoor (zie blz. 8), en daar wij bij de later volgende opgave van stoelen in de kerk, ook melding gemaakt vinden van »de pastoor's choor", vermeenen wij dat daarmede hetzelfde choor bedoeld wordt.

Menigmaal treffen wij posten aan in de rekeningen, als Anno 1526 en '38:

59. *It^m die costers vand lamp voer 't Sacrament te ontsteken* VIII *st.*

---

1) Lint = gelint of afheining.
2) Zie VAN GOOR (blz. 89 en 504).

A° 1537:

83. *Adriaē die keteler*[1]) *geg vand candelers scoen te makē voer Sacramēt* VI *st.*

terwijl wij later nog op de missen en omgangen van het H. Sacrament terugkomen

Nog andere chooren dan de 14 nog aanwezige, en bij VAN GOOR (blz. 84) vermelde, hebben in deze kerk eene plaats gevonden, o. a. *mȳ jonckerē choer*" (zie blz. 9):

30. *1526 den XIII^sten dach apreel is gewijt den outaer vā mȳ heer vā nassou, geheijten mȳ jonckerē choer den wyhȳsscop geg* VII *Rgl.*

It^m den notaris geg VI *Rgl.*

It^m noch die † aldaer diendē in den dienst tsamē gegevē V *st.*

Blijkbaar wordt hier bedoeld de kapel der Heeren van Breda, later Princekapel genoemd.

Voorts het O. L. Vrouwekoor, waarmede wel niet bedoeld zal zijn een der door VAN GOOR (blz. 84, sub 9 en 13) genoemde, doch dat, hetwelk volgens J. B. KRUGER, Kerkelijke Geschiedenis van het Bisdom van *Breda* (IIIe dl. blz. 228), bij de kerkdeur aan de noordzijde moet geweest zijn. KRUGER spreekt hier wel niet van een koor, doch van een altaar ter eere van de H. Maagd opgericht, »*voor welke in vroeger dagen hier zooveel devotie en toeloop bestond*", doch bij de opgave der altaren en beneficiën noemt VAN GOOR (blz. 85 onder n°. 19 en 24) bepaaldelijk het O. L. Vrouwekoor, zoodat in verband met de onlangs daar ter plaatse ontbloote fraaie muurschildering, voorstellende de »Maria Boodschap", het vermoeden voor de hand ligt, dat het van de Princekapel afgescheiden gedeelte, waar thans de Diaconiekamer is ingebouwd, eertijds het hier bedoelde choor is geweest.

---

1) Keteler = ketelmaker of koperslager.

Nog noemen wij als ons thans onbekend het choor van »Lamora" (zie VAN GOOR blz. 86 n°. 47) en het choor der »Visschers" (idem n°. 44).

Het laatste evenwel zal een der 14 kapellen aan het schip der kerk geweest zijn, waar ook de andere gilden hunne altaren hebben gehad, zooals het Schoenmakersgilde in St. Michielschoor, enz.

In den buik of het schip der kerk vond men de apostelen, althans wij lezen daarvan A° D¹ 1544:

216. *It^m betalt die de tabernakelē mijt lemē* [1]) *opgesat vuyr de appostele inde buijck van de kerck* III *st.*

Mogelijk echter dat deze daar slechts tijdelijk vertoefden, daar wij ze, zooals wij later zien zullen, ook aantreffen bij de omgangen of processiën en ze waarschijnlijk ook voorkwamen aan de pilaren der kerk. Bij eene opgave in de rekening van 1588 van de stoelen (lees: banken) vinden wij toch:

Van vrouwen stoelen ende sitplaetsen in der kercke beginnende van der Heijligen geest altair rontomme de panden en den hooghen choor als hier naer volgt:

Een stoel aen den H. Geest altaar.
» » » *St. Andries pilaar.*
» » *tusschen den preekstoel en St. Andries.*
» » *onder den preekstoel.*
» » *aen St. Jacops pilaar.*
» » *tusschen St. Jacop en St. Thomas pilaren.*
» » *aen St. Bartholomeus pilaar.*
» » » *St. Matheus pilaar.*
» » *beneffens St. Sijmon.*
» » *aen St. Judas taddeus pilaar.*
» » » *St. Bartelen outaer.*
» » *in St. Huijbrechts choor.*
» » *voor St. Sebastiaan in den pandt.*

---

1) Leme = waarschijnlijk een schrijffout voor »hebbe".

Een stoel in St. Sebastiaans choor.
» » » *St. Annen choor.*
» » *neffens Onser Lieven Vrouwen choor.*
» » *achter den hoogen choor in den pandt* [1])
» » *in de pastoors choor.*

Het nieuwe gestoelte of zitplaatsen gemaakt voor myn heeren Drossaert, Schoutet, Borgem^r, Schepenen, Griffier en Secretaris in des pastoors choor, waarvan elck van mijn heeren noijt gedient hebbende voir haren eersten incomen gehouden sijn te betalen de somme van tien stuijvers eens.

Op den Hemelvaartsdag werd CHRISTUS' Hemelvaart aanschouwelijk voorgesteld, daar wij lezen A° 1539:

120. *Noch gheven van een lijnt* [2]) *tot den sieldreijer daer onser heer mede opwoer* VI *st.*

A° 1542:

171. *It^m noch ghevē frans Otten van een syden roeskken dat men op den ascenseijndach op den berght mede spelt* .....

en A° 1546:

249. *It^m betalt van eñ lijn doer ons leve heer te hemel vart cost* III *st.*

In 1586 en '87 werd dit nog verfraaid, zooals ons wordt aangetoond door onderstaande post:

Item den vierden dach april men ontfañ van Mr Sebrecht sGrauwen en Mr Henri Montens [3]) *tot oprichtinge van den berch ons L Hee^n hemelvaerts* XX *st.*
en op den sevensten april hans de roij schilder betaelt voer sess engelen bij hem geschildert over beijde de sijden II *Rgl.* II *st.*

---

1) Deze bank werd in 1588 weggebroken.
2) Lijnt = lijn of koord.
3) Volgens VAN GOOR (blz. 227) was MR. SEBRECHT SGRAUWEN in 1587 Burgemeester, en MR. HENDRICK MONTENS, schepen dezer stad.

en in 1589:

Aen Bartholomeus Walscharts van dat hy de wolck geschildert heeft die uijten hemel compt op assencionsdach .....

Evenzoo daalde op Pinksteren de H. Geest neder in de kerk volgens een post uit 1546:

253. *It^m betaelt aen eñ pijp op pijnsdach dair den hijligen gest neder quā* v *st.*

en 1548-49:

277. *It^m stevē den scijlder gegevē vand croen daermē den heylighe gest mede nēder laet* xii *st.*

De bovengenoemde Hans de Roij heeft mede in 1589 nog geschilderd een »*Ecce Homo*":

Noch bet. hans de schilder aen de halle voor eenen Ecce homo die men in de vasten voor den altaer stelt xiii *st.*

Dezelfde Hans de Roij schilderde toen ook de pilaren aan het Sacramentshuysken, zooals wij op blz. 40 reeds vermeld hebben.

Deze pilaren zijn onlangs van de opgebrachte kalklagen ontbloot en vertoonen op een groene fond de voorstelling van een hostie-kelk (glas) met hostiën.

Nog is in deze rekeningen sprake van een ander schilderwerk of schilderij in 1589:

Betaelt Andries Jan Melis screijnwercker ter saecken van dat hij een tafereel van offerhande van den ouden en den nieuwen testamente met wagheschotte plancken van achter becleet heeft welke bij m^r pauwels mechelman[1] *griffier deser stadt de kercke gegeven is om te hanghen in des pastoors choor de somme van* i *st.* ii *ort.*

---

1) Mr. Paulus Mechelman werd Griffier in 1582, na Bartholomeus van den Corput, die hem echter in 1590 weder verving tot 1625, toen Mechelman weder in zijn vorig ambt werd hersteld.

terwijl in de rekening van 1604-'05, derhalve in den tijd dat de kerk aan de Hervormden was, voorkomt:

Item betaelt Laurens van den plas van het swert looffwerck om de schilderije vand cleedermackers te maecken XXX *st. ende van op te setten ende vast te macken te samen volgende de quitancie* II *Rgl.*

Midden in de kerk hing in 1546 een (koperen) lichtkroon, waarvan wij lezen:

242. *It^m betalt van en rijp* [1]) *daer de croen aē hanghet middē inde kerck hērick claessoē* III *Rgl.* III *st.*

terwijl in 1543 betaald werd:

202. *Van dat hy de croen ende candelers ende dat wijwatervat ende meer andere dinghen gemaeckt* [2]) *hevet* XXX *st.*

In 1586/87:

Noch bet. Wouter Peelers ketelair voor de wuente, wywatervat ende de croonē altsamen te schueren en te sauderen dairt gebroken was IIII *Rgl.* XVIII *st.*

Ook in 1546 vinden wij een dergelijken post, terwijl in het jaar 1604/05 een tweede kroon werd bijgeleverd:

Jannen Wouters of Wouter Janss tsijnen behoeve betaelt voor een copere croon by hem in de voors. kercke gelevert ende vande pilernen aen choor schoon te maken ende andere reparatie aen de oude croon en anderss volgende de specif ende quitancie XXVI *Rgl.* II½ *st.*

Meermalen is er nog sprake, evenals in voorgaanden post, van de »pilernen aan de choor" schoon te schuren, waarmede dus wel bedoeld zal zijn het in 1567 en 1581 verbouwde koperen koorhek, tenzij toen nog bestaan mochten hebben de candelabres wederzijds het ingangshek van

---

1) Rijp = reep of touw.
2) Wordt hier bedoeld »gerepareerd".

het choor, waarvan nog gedeelten der schoon geprofileerde basementen in zandsteen in de omtimmering besloten zijn.

De minstens 54 altaren waren natuurlijk versierd en bekleed, waarvan de volgende posten getuigen:

1539:

119. *Noch ghevē Claes cloet voer en outer cleijt* XXXVI *st.*

1541: 154. *It^m noch ghevē aen en outercleet en aen en fouwelē pellē* [1]) XII½ *st.*

It^m noch ghevē Cornelis van IJpelaer van syden frandeen [2]) *en aen brockerael* [3]) *diemē aent outercleet en aen fouwellen pellen ghemaekt heeft op reckenick ghevē* XII *Rgl.*

It^m noch betalt Cornelis van Ypelaer van fraeijndoen en bokerael en ander sydewerck dat na outwijsen syne boek ghevē VIII *Rgl.* ½ *st.*

155. *Item noch ghevē aen een outercleet en een fouwellen pellen voor het falscoen tsamē met den makē* XX *st.*

A°. 1589: *Item betaelt Geesken een beghijnke van bergen op soom van dat sij de silverne cruijsen heeft genaeijt opte outaer cleeden en't cleet voor theilich cruijs voor den hooghenchoor in deerst vande vasten de somme van* II *st.* II *ort.*

Gouden- en zilveren vaatwerk ontbrak evenmin. Men zie slechts, A° 1542:

170. *It^m noch vor eenē coerf om die kelck in te sluten* III½ *st.*

A° 1544: 204. *It gegevē peter rijckke gouijtsmijt van en zeboeri daer aen gemaekt ft* III *st.*

en in het volgende jaar:

231. *It^m betalt roloff paulss en zeborie de hij gemaekt heeft de onder handē is van mij heer de pastoer* XX *st.*

doch veel moet daarvan zijn verloren gegaan toen in 1577

---

1) Fouwele pelle = fluweelen pellen (kleed).
2) Frandeen = franje.
3) Brockerael = brokaat = met goud doorweven.

de magistraat het zilverwerk opeischte, om daarvan noodmunt te doen slaan. In de rekening van 1590 vinden wij dienaangaande vermeld onder de ontvangsten [1]):

Elf rijnsgl achtien sts ende drije ort die de kercke noch jaerlycx opter stadt van Breda is heffende ter zaecken van geleverden silverwerck by den kerckmeesters der stadt gedaen in año LXXVII om daermede te betalē den duytsche garnisoene int beleggen van stadt hier binnen liggende daervan ontfangen het jaer verschenen den XXIIII^en^ augusti año XV^c^ tnegentich rest XXI XI *Rgl.* XVIII *st.* III *ort.*

In 1589 werd betaald:

den V^en^ meert Steven van Wijck ter saecken van een gelas met seker reliquien die hij tot Dordrecht hadde gevlucht & van wederom brengen de somme van VIII *st.*

Het lijnwaad dat de kerk behoefde werd in 1545 in rekening gebracht tegen IIII st. I ort de el en jaarlijks kwam toen een post voor:

betaelt vand lijvaet te vassen datmē in de kerck behoeft XXVIII *st.*

»*van dat lijwaet te wassen vuyr dat thelich cruys*".

Wij komen hiermede tot hetgeen meer rechtstreeks voor den dienst benoodigd was, doch alvorens dat te vermelden willen wij chronologisch de namen opgeven der verschillende officianten, die wij in deze rekeningen aantreffen, en wel eerst:

De Kerkmeesters.

Anno 1503. ADRIAEN VAN BRUSELE, vermeld als rentm^r^.
» 1504. WOUTER VAN CAEM.
» » JAN VAN DE PUTTE.
» » MERSELIS JANSS, die men heet die lecker.
Vóór 1525. VAN BAERLE (zie blz. 9).

1) Zie hiervoor o. a. VAN GOOR (blz. 145).

Anno 1525. Robbrecht Aerts IJsack, tot 1542 gecontin^{d}.
» » Lambrecht Mathijss, en 1526.
» » Adriaen Meeuss, tot 1538 gecontin^{d}.
» 1536. Roeloff Pauwels Pigghe, gecontin^{d} minstens tot 1549 [1]).
» 1540. Arijaen Bouwens, geconti^{d} minstens tot 1549.
» 1543. Jan van Sijttert, tot 1546 gecontin^{d} [2]).
» 1547. Michel van de Put, geconti^{d} minstens tot 1549.
» 1586. Cornelis Gerritss van Baerl, geconti^{d} tot minstens 1595 [3]).
» » Steven van Wijck [4])
» » Boudewijn van der Mijl.
» 1588. Cornelis van Gent.
» » Peeter van Alphen.
» 1591. Cornelis Jacops Spronck Geertss, ook in 1592 [5]).
» » Peeter Roovers, vermeld als rentmeester ook nog in 1594; was in 1595 overleden.
» 1593. Martin Frans Beens.
» 1599. Jan van Hoo.....
» 1602. Jan Symonss van Bavel, overleed in dat jaar.
» » Jacop Wachmans [6]) } gecontin^{d} minstens
» » Franchoijs van Poel } tot 1605.
» 1604. Peter Willem Schuijfhil.

Dat kerkmeesters veel bemoeijngen hadden, zal uit al het vorenstaande en het verder volgende genoegzaam blijken. Bij hooge feestdagen gingen zij onder de hoogmis

---

1) In de rekeningen van 1536 tot '40 wordt hij alleen Roelof Pauwels genoemd, doch in 1541 en '43 Roelof Pauwels Pigghe en Roelof Piggen. Op blz. 51 treffen wij hem aan als goudsmid.

2) Jan van Sijttert komt mede voor als handelaar in wijn.

3) Van Baerl. ging derhalve ook bij de protestanten als kerkmeester over.

4) Steven van Wijck (zie boven blz. 52).

5) Deze komt ook voor in de rekeningen als timmerman.

6) Jacop Wachmans, waarschijnlijk de meermalen voorkomende concierge op het stadhuis.

en sermoen met het bord om, tot reparatie van de kerk (zie Rek. 1586/87) en vooral bij de processies, waarover wij nader een en ander vermelden zullen, waren zij geregeld in functie.

Daar het eene eere-betrekking was, ontvingen zij geen salaris, doch genoten evenwel eenige faveuren.

Zoo lezen wij b.v. in de rekening van 1603:

den IIII July is Neelken, Franchoijs van den Poels huysvrouwe in de kercke begraven, dan soo deselve Franchoijs kerkm^r is ende dat deselve en honne huysvrouwen honne sepulturen inde kercke altyts gehadt hebben zonder ennige leges uijt te betalen soo hijer en van Memorie.

»*Item Jan Sijmons van Bavel begraven als voren.*

De rekening en mogelijk ook de begrooting werden behandeld op »*Accensionsdach*" (Hemelvaart) en hadden zij dan eene gezellige samenkomst, waarop wellicht ook andere Heeren genoodigd werden.

In 1540 en '41 werd daarvoor betaald:

140. *Op den assenceyendach syn gehalt* XVI *quāten vijns costen* XXXV *st.*

155. *Ith noch ghevē van den assencenē dach van vyn die ghehalt is* XLII *st.*

In latere jaren vinden wij die samenkomsten in een herberg daar »*de ber*" of »*de Zwan*" uithing:

235. *betalt van ouder gewontē de dij kerckmesters huybbē vertert op assēcions dach ind ber ende daer in gerekent noch meer costen* VI *Rgl.* V *st.*

244. *It^m nae de ouijde gewoend ende noch mer cost inde ber vertert* VI *Rgl.* X *st.*

264. *It^m betalt inde zwan op assensij dach naer ouder gewonl dat dair vertert was* VI *Rgl.* III *ort.*

Tot hulp en bijstand hadden de kerkmeesters tot het jaar 1594 een rentmeester, doch daarna lezen wij:

En alsoe de kerkmeestr nae de doet en afflyvigheit van peeter roovers gheenen rentmeester en heeft gehadt, enz.

De rentmeester genoot een salaris, dat evenwel niet schitterend was, zooals blijkt uit de volgende omschrijving van den desbetreffenden post der kerke-rekening van 1593/94:

» ..... *ontfang wesende deser rendants salaris* ..... *alsoo de selve rendant verclaert tselve veel te luttel* ..... *als moetende* ..... *veele en diversche persoonen maenen van zeer cleijne chijnskes van eenen stuyver twee drie zes acht en van twintich stuyvers tsjaers daer van de vytrijckers hem seer spijtelijcke syn toesprekende d'een seggende, dat men nu gheene misse meer en doet ofte gheen kerken niet en behoeft, d'ander dat de renten verdroncken ofte verslomxt worden en diergelycke woord zulckx dat hy rendant, d'meestendeel van alle de chynskens niet en soude begeeren te maenen al werde hem de helft daervan toegeleyt als oock veele buyte de stadt gegeven wordende ende menighen stuyver soo van billetten te draghen als wete te doen moet vytgeven daer van hy rendant al niet & is voor vytgeven stellende, soo verclaert de rendant dat hy van de voerss administratie wel behoort te hebben onder correctie de X^e^ ofte ten minste den XIIe penninck niet te min is* .....

Item alsoo dese rendant de renten en chynssen van ons lieve vrouwe gulde ..... *voorens int lange geschreven en vytgedruckt heeft waer ende tot wat plaetse en op wat chynsdaghen die ghegeven worden, om in tyde en wijlen die onderpanden daervan beter te vinden soo die noot vijtgedruckt en syn geweest ende van dat hij daervan oock* ..... *nent manuael gemaekt en geschreven heeft sulcx dat dese rendant daarin groote moeyten gehadt ende arbeijt gedaen heeft, soo stelt de rendant alhier voer vytgeven voer dmaecken minuten en grossen van dese rekeninge mitsgaders van voorss manuael tsamen de somme an*

Ook hadden kerkmeesters een vaste knecht, »*onse cnacht*", ook wel »*onse knaep*" of »*onse dienaer*" genoemd. Van 1535 tot 1549 en misschien nog wel later, komt als zoodanig voor LAMBRECHT JAN LAMBRECHTSS of LAMBRACHT JANSEN, wiens zonen MATHEUS, SEBRACHT en WILLEM, ook meermalen aan de kerk werkten:

59. *Lambrech Jan Lambrechtss onsen dienaer vā dat hy die kerk boven den snew en die goetē reȳn houwt loepēde sint Jan verscenēde tsjaers* III *Rgl.*

105. *Lambracht Jansen onsen cnacht betalt sȳ huer van der kercken die vscenē vas an° XXXVIII* II *Rgl.*

108. »*ghewrocht vor die kerken* III *daghen facyt* X½ *st.*
I *dach*" III½ *st.*

121. »*sijn huer verscenē tot bamus*[1]) *anno XXXIX*" II *Rgl.*

140. *It^m lambracht jansen onsen cnacht hebben wy ghecort aan hynrick van beloen van dat hȳ daer sculdich vas in sterfhuijs dat hy ons ghecort heft aen dachhueren en aen syn huer vscenē an° XXXIX* V *Rgl.* V *st.*

165. *It^m betalt lambrach onsen cnacht syn huer verscenē an° XLI met* X *st.*
van de clockkens te smouten II½ *Rgl.*

192. *It^m ghevē lambracht onsen cnacht van dat wȳ hem ghesonden hebben tot Ockelzel*[2]) XVI *st.*

Wij gaven de bovenstaande slechts als voorbeelden van talrijk vele posten van dien aard. Het vast loon was niet hoog, doch bijna voortdurend werd hem daghuur betaald voor aan de kerk verrichte werkzaamheden.

In de jaren 1586 tot 1595 treffen wij BARTOLOMEUS WALTSCHAERTS aan als kerkeknecht, van wien wij op blz. 38 en 40 reeds een en ander vermeld hebben. Het vast loon was toen gestegen tot XII Rgl. IIII st. per jaar.

---

1) Bamus = ST. BAVO = 1 October.
2) Ockelzel (zie de noot op blz. 17).

De Kanunniken

of Kapittelheeren, die wij in deze rekeningen aantreffen, in chronologische orde zoo als zij voorkomen, zijn:

Komt voor:					
Van	1526	tot	—	*Heer Gherit Cupss*	*maendachs*
„	„	„	—	„ *Peter Bokels*	*sondachs (Willem Wiltens.*
„	1535	„	1546	„ *Willem Lancraeck (Langeraek)*	*vrijd & saterd, 2 zingende missen.*
„	„	„	1540	„ *Gherijt Oelmans (Oliemans)*	*maendachs (wed montens).*
„	1537	„	1538	„ *Jan Cloet*	*sondachs.*
„	„	„	1539	„ *Willem die Werdt (van Weert)*	*id.*
„	„	„	1538	„ *Peter van Ypelaer*	*saterd & sondachs.*
„	„	„	1545	„ *Joost Ermbouts (Erenbout)*	*maendachs.*
„	„	„	1539	„ *Jan Brecht (van Bracht)*	*dinsd & woensd.*
„	„	„	1542	„ *Aert Ysack*	*woensd, later ook vrijdachs.*
„	„	„	1538	„ *Sebrecht van Alfen*	*donderd.*
„	„	„	1538	„ *Jan Lusterborch (Luijsterborch)*	*vrijdachs.*
vóór	1539	„	—	„ *Willem van Gaelen (deken)* [1]	
„	„	„	1546	„ *Otto van Gaelen*	
van	„	„	1541	„ *Jacop van den Poel*	*sondachs (later kanonnik te Tholen).*
„	„	„	—	„ *Peter van Dorst*	*twee missen.*
„	1540	„	1547	„ *Aert Eept*	*zes id.*
„	„	„	1587	„ *Claes Pellen*	*vrijdachs & saterd.*
„	„	„	—	„ *Jan Cup (Cat)*	*ééne mis.*
„	1541	„	—	„ *Roelof Beijs*	*om d'ander veke eene mis.*
„	„	„	—	„ *Claes van Oldenborch*	*id.*
„	1542	„	—	„ *Jan van Oldenborch*	*id.*
„	1543	„	—	„ *Anthonis van Gorkum*	*twee missen.*
„	„	„	—	„ *Adriaen Heijs*	*sondachs.*
„	1544	„	1546	„ *Frans van IJpelaer*	*id.*
„	„	„	—	„ *Peter Cloes*	*eene mis.*
„	„	„	—	„ ..... *Stoffel van Weert*	*woensd & saterd.*
„	„	„	1546	„ *Willem Sanghmeester*	—
„	„	„	—	„ *Cornelis van Bylke*	*ééne mis.*

1) Deze deken WILLEM VAN GALEN ligt begraven op het hooge koor, onder een zerk met fraaie koperen plaat; zijn zeer merkwaardig testament voegen wij als bijlage II aan deze bladzijden toe.

Komt voor:					
Van	1545	tot	—	*Heer Jan van Sundert*	*id.*
„	„	„	—	„ *Hendrik de Kuijster*	*½ jaar id.*
vóór	1546	„	—	„ *Gerrit Waegemaeker*	—
„	„	„	—	„ *Corn*ˢ *Hooydonck*	—
„	„	„	—	„ *Anthonie Vaillant*	—
„	„	„	—	„ *Guarino*	—
„	„	„	—	„ *Garo Poliet*	*overleed vóór of in 1546.*
van	„	„	1547	„ *Cornelis Snoeijen (Snoeijs)*	*twee missen.*
„	1548	„	—	„ *Thomas den Vael*	*één* „
„	„	„	—	„ *Peter van Hoochstraten*	*drie* „
vóór	1586	„	—	„ *Mr Hendrik sGrauwen (deken)*	—
van	„	„	—	„ *Peter Uijtenhage*	*alle weken de H. Cruijs misse en O. L. Vrouwen misse.*
„	„	„	—	„ *Adriaen Plaetsingen*	

Voor zoover wij konden nagaan werd door hen uitsluitend de mis gedaan voor 't Heilige Kruis-altaar op 't Hooge Choor, ook wel »*'thelich cruys coer*" genoemd en ontvingen zij daarvoor III Rgl. x st. voor iedere mis, »*een ghehel jaer lanck*", dus voor twee missen per week VII Rgl., per jaar enz.

In de rekeningen is bij hunne namen steeds het praedicaat »Heer" gevoegd, maar als zoodanig komen ook nog eenige anderen voor, die echter geen mis deden en misschien wel tot andere kerken behoorden, o. a :

Heer Willem die Magher, aan wien geregeld eene rente wordt uitbetaald van 1525 tot 1541;

Heer Jan van sgravemoer, idem van 1541 tot 1546;

Heer Antonis Verhulst of *van den Hulst*, idem van 1544—'46, terwijl in 1541 rente werd betaald die de kerk aan *den deken Hr Willem van Ghael ten achter was.*

Daarentegen werd gedurende de jaren 1542—'47 wel mis gedaan door:

177. *broder hynrick den cruijsbroeder van eender mijssen die hij ghedaen heeft voer hielich cruys verscenē tot bamus anº XLIII* III½ *Rgl.*

In 1545:

238. *bet. her hērick de kruysbruer vā messē die hy gedā heeft* VII *Rgl.*

en ook werd extra betaald voor de missen gedurende het octaaf van het H. Sacrament.

Van enkele missen vinden wij de stichters genoemd, zooals A° 1526:

58. *It^m Geijlis vā mer gemaect een dagelyxs misse en die gedaen vā capittel weghe daer af bet* XXIIII *Rgl.* X *st.*

Over deze erfschenking werd een proces gevoerd, waarover wij lezen:

1525:

3. *It^m gereijst na brusel omd' wij ware verdachvaert te weesen den XXVII^ste merte om te horen testiment Gijel vā Meer voer den oefficiael vā camerick verreijst en costen en procuroer tsamē die costen* IX *Rgl.* IX *st.*

1526:

30. *It^m meester sijmon vā weesel*[1] *gesonden tot brusel om te vernemen van der sake die tot brusel in recht hanghet tusschen die kercke en gyelis van meer kynder van reysen en de costen gedaen* VI *Rgl.*

31. *It^m noch meest^r symō vā wessalia geg ō tot brussel te ryss ō te vñemē vand vɔnnis gegevē tusschē die kerck en gielis vā meer kindrē* IIII *Rgl.*

It^m geg Meest^r Symon de Wessalia om te brussel te reijsen II *Rgl.*

Zoo vinden wij ook melding gemaakt van:

58. *eene gestaecte*[2] *misse des sondachs als die melle wt es (gesticht) bij Wilm Wiltens.*

---

1) Meester SYMON VAN WEESEL (of WESSALIA) woonde in de Waterpoortstraat; bij den grooten brand in 1539 bleef zijn huis gespaard (zie VAN GOOR fo. 139).

2) Een gestaecte mis komt meermalen voor, doch het is ons onbekend wat daarmede bedoeld is.

59. *Antonia hubrecht montens wed^e heeft ghecr* (eërd) *des maendachs eene misse die heer gheryt oelmās doet daer voer* III *Rgl.* X *st.*

58. *noch des sondachs een gestaecte mis by Jans van bruhesen.*

Bij de jaarlijksche processiën of ommegangen met Pinksteren of op den H. Sacramentsdag, hield het Capittel feestelijke samenkomsten en maaltijden, waaraan ook de kerkmeesters en hunne vrouwen deelnamen.

Deze maaltijden werden gehouden in de commo [1]) en gedeeltelijk door de kerk, gedeeltelijk van stadswege bekostigd.

Zoo vinden wij voor rekening van de kerk:

1526:

30. *geg voer eenē hamel* [2]) *op te pinxte dach* XXV *st.*
It^m geg voer tarwe .....
It^m geg ..... harms van een vat biers X *st.*

1536:

74. *Op ten pinxsdach eenē hamel voer Dickerts coste* II *Rgl.*
Een half vat byers VIII½ *st.*
voer terw en rog te backen XXV *st.*

1537:

82. *It^m op den Sacramēts omganck eenē hamel* XXIX *st.*

1538:

103. *It^m ghecoft optē scijnxen dach eenē hamel voer capittel cost* XXXI *st.*
noch drie lopen [3]) *terw^e om te backkē vor die kercke en vor capittel cost* XX *st.*

104. *noch vor eenē hamē op den omganck vand hieleghen sakerment* XXXII *st.*

---

1) Comme (zie de noot op blz. 36).
2) Hamel = schaap.
3) Lopen = oude graanmaat = viertel = 6/7 H.L.

1543:

186. *It^m op den sincen dach ghevē voer scoen brot* [1]) *dat in capittel* XV *st.*

It^m noch ghevē aen scoen broet op den omganck van heyleghen sakerment dat in capittel gheetē is metten backkē tsamē XV *st.*

1547:

265. *It^m betalt voir ene hamel van hyn vand put en gecost elck ℔ van* IIII½ *ort.* I *d st. en vecht* XLII ℔ XXXIX *st.* I *ort.*

De bovenstaande zijn slechts voorbeelden van posten, zooals die geregeld twee malen 's jaars in de rekeningen voorkomen.

Dat ook van stadswege aan deze maaltijden werd bijgedragen, blijkt uit eenige losse en helaas zeer gehavende bladen van een Oud Reglement of Voorschrift voor de omgangen, mede nog in ons archief aanwezig, en dat wij, om der bijzonderheid wille, als bijlage I achter deze bladzijden doen volgen. De vele leemten daarin, houde ons den lezer ten goede, aangezien de tand des tijds ons niet meer er van gespaard heeft.

Nu wij eenmaal die omgangen ter sprake brachten, zullen wij tevens nagaan, wat de rekeningen ons daaromtrent nog vermelden. Men vergelijke daarbij wat VAN GOOR er van mededeelt op bl. 90, en al is daarvan dan nog de geregelde volgorde niet aangewezen, wij ontmoeten toch de meeste van de samenstellende deelen en zien al aanstonds dat zij van grooten omvang waren en van tweeërlei aard, n.l. geestelijk en wereldlijk, »*abele spelen*" en »*sotte cluten*".

Tot de eerste mogen gerekend worden, die betrekking hebben op het lijden des Heeren, en die, even als nog heden ten dage, de passie of passiespelen werden genoemd.

---

1) Scoen brot = schoon brood, feestbrood.

Wij ontmoeten daarbij o. a.:

1536 - 74. *Den cruijsdragher gegevē* II½ *st.*
1537 - 82. *Den cruijsdragh* — III½ »
1539 - 118. *Den cruijsdragher in die passe* [1]) II »
1542 - 172. *Noch aen de pascij die cruijs droech* II »

terzelfder tijd vinden wij:

1537 - 82. *Die opt cruijs geslagē waert* II *st.*
1540 - 140. *It^m die op t cruys ghelegē heft* I »
1542 - 172. *It^m die op cruijs lach* II »

zoodat dit bijzondere personen waren, evenals:

140. *Sijmon die cruijs droech* I *st.*
155. *It^m noch Sijmion* I »
264. *It^m betaelt den cruijsdrager Symoē* II »

de geeseling werd voorgesteld door:

104. *die ghegeesselt wart* II *st.*
140. *die ghegissteld vart* II »
264. *It^m betaelt den gesteler* II »

en:

264. *die aend colomē gestae hebben* II »
233. *die aē de kallom stonghē* II »

Ook waren er bij:

74 & 104. *die gecroinder* of »*die ghecront waert*" II *st.*

en een:

233. *die Judas vas* II »

evenals de apostelen, waarvan in de rekeningen van 1539 voorkomt:

120. *noch ghevē arijaen bouwens van roet lijnden laken van appostel rocken af te maken* XVI½ *st.*
noch gheven eenē cledemaker die in spilscuer ghewrocht heft aen die appostels rockken en ander werck XIII *st.*

---

1) Passe of pascij = passie.

Zoo vinden wij ook eenige malen betaald aan:

31. »*Onser gez in 't hoefken*"; of:
140. »*die hoefken vas*"; of:
155 »*die in 't hofken*"; of:
172. »*eenē die hofke vas*".

Dit is wellicht eene voorstelling geweest van den Hof van Gethsemané op den Olijfberg.

Ook het H. Sacrament werd, als het voornaamste deel van den optocht, in staatie rondgedragen.

In 1539 maakte:

120. *Melis die scrijnmaker dat huijsken daer men dat heijlich sakerment onder dracht voor* II *Rgl.* XIIII *st. noch ghevē aen* VIII *coperē platen* . III *st.*

en in 1545 werd betaald:

234. *van* X *ellē roet zee*[1]) *in spijlscuer cost de elle* V *st. aent huijskē van de helighe sacrament ft.* II *Rgl.* X *st.*

In 1547:

262. *It*[m] *betaelt lenart den scijlder om dat huijsken te scijlderen daermē dat sacram*[t] *onder draecht & in de spijlscuer gescylder tsame* XXIX *st.*

terwijl het volgende jaar nog betaald werd aan:

276. *melys jan melijss die scrijmak vand huysken te maken daermē dat Sacramēt onder draeght met twee vlogels traene*[2]) II *Rgl.* X *st.*

In de rekening van 1589 vinden wij nog betaald:

den 9[e] *Augustij dierken een beghyntken van bergen op ten zoom ter saecken van dat sij het syden cleet welcke opte arcke leijt van heijligen Sacrament als men dat ommedraeght gemaect heeft en versien en noch een swerte casuifel voor den pastoer vermaect daer sij tsamen van*

---

1) Roet zee = roode zijde.
2) Traene = daaraan.

arbeyt en naeysyde aen verdient heeft de somme van VIII *st.* II *ort.*

Eveneens ging ook het beeld der H. Maagd in den optocht mede, want we vinden in de rekening van 1543 een post, dat aan bovengenoemden MELIS betaald is:

184. *van dat hij aen eenē omganck ghemackt heeft daermē ons wrouen belt in dracht* X *st.*

Voorts een groot crucifix, dat met eene met goud doorweven stof bekleed was. De rekening van 1586/87 zegt daarvan:

Noch ontf van eenen ouden rock met gout gewrocht daer men eertyts het crucifix mede plach te vercieren als men dat in de processie omdroech dwelck wij hebben doen branden tot Jannen van Hoÿdonck en schoenmaecken en is daer afgecomen vyf oncen en een Engelschen douce vercoft tot XLIIII *st. beloopt* XVI *Rgl* XII *st.*

VAN GOOR noemt de omgang op Pinksteren de groote en die op den H. Sacramentsdag de kleine, doch het is ons niet mogen gelukken in de rekeningen tusschen deze beide eenig onderscheid te vinden, daar ook de volgende posten, die meer tot de kluchtspelen behooren, meestal bij beiden in bonte rij voorkomen.

Wij vinden daar vooreerst:

74. *die twee scakers elck* I *st.* II *st.*

Voorts, 1526:

31. *de calv̄ dansers na oude gewoonte* II *Rgl.* X *st.*

1537 - 82. *Die calfdansers* V *gulden.*

1538 - 104. *Die calfdanster vā bey de omganck ghevē* II½ *Rgl.*

1540 - 141. *Itm die calf gedanst hebben op den omghanc vand heÿlen sakerment* III *Rgl.*

en: *den speelman*, die daar scheen bij te behooren en daarvoor van 8 tot 13 st. ontving.

Zoo werd een kemel rondgedragen door:

74. IX *manspersonē die kemel droichen elc.x* II½ *st.*
= I *Rgl.* II½ *st.*

waarbij ook weder een:

74. *spelmā van kemel* V *st.*

doch die meestal met de vorige 9 mannen te samen betaald werd met 30 st.

74. *Een die de kemel leijde*, ontving daarvoor II½ *st.*

Behalve den kemel, had men meer groote stukken in den optocht, zelfs een reus en eene reuzin:

118. *die den roes droech en den roesen* III½ *st.*
155. *It^m noch ghevē die Roes en Roesÿn droechen* IIII *st.*

In 1545 werd betaald:

234 *de de hoefdē heeft gemaekt van de roese en de en de rosÿ* XXXV *st.*
233. *bet. enē schÿlder de dÿ hoofdē geschildert van de roes ende roesynē* VIII *st.*
It^m betalt voer lyvaet om de kemel mÿt ende den ruyese mÿt te cleedē in de spilscuer LV½ *ellē cost de elle sevē ort enē pēnyck* X *Rgl.* II½ *ort.*

Zelfs wat menigeen voor niet draagbaar zoude houden werd medegesleurd, n. l. de groote klok of beyaart, ook Roeland genaamd:

103. *Noch manspersoennē die den beyart omdroeghen* XX *st.*

Mogelijk was hij wel niet al te zwaar gemaakt, daar hij in de rekeningen van 1547 en '48 den »*folen beyart*" genoemd wordt:

280. *It^m betaelt jan peter van de rijt om de hals te maken van folen beijart* VI *st.*

Op dien beijaart zaten »*de vier heemskinderen*", waar-

van ook veel werk werd gemaakt. Zij waren gekleed in fraaie harnassen of wapenrusting, in 1538 gemaakt of vernieuwd:

104. *Den harnisveigher van mijn^h^ van nashouen ghevē van die vier harnis te maken* XX *Rgl.*

en het volgende jaar:

120. *Noch ghevē den haernasmaker van harnis scoen te maken die op den beiaert sitten* XXX *st.*

Deze laatste werd een vaste jaarlijksche post van uitgaaf voor het schoon houden »*van de kijnderen die op beijaert sitten*", of »*van de* IIII *heijmskijnderē*", doch kwam ook reeds voor in 1504 en ook in 1526:

It^m^ ghegeven lenaert den harnasmaker van vier harnassen van de vier hemskynderen scoen te houden een jaer lanck I½ *Rgl.*

Voorts was er nog een, wellicht ST. JORIS voorstellende:

155. *die den drack heijlt* I½ *st.*

en 1504:

»*twee lekeijen*", die wel een der voornaamste voertuigen zullen hebben begeleid.

Vooruit gingen speellieden of trompetters, waarvan wij zeer eigenaardig lezen:

82. *Die trompetters die de stratē haelden* XVI *st.*

of:

173. *eenē spulmā die stratē hald* V *st.*

ofschoon de bevolking wel op de nadering van de feesten was attent gemaakt door het luiden der klokken gedurende den ganschen nacht:

74. *Voir* VIII *personē die des nachts luijden* XXIIII *st.*

104. *noch gheven aen* VIII *mans die des sondachsnacht en mandachs luden* XXIIII *st.*

Meermalen werd zelfs dinsdags nog geluid:

173. *It^m noch ghevē die ghelut hebben dijnsdasst* IIII½ *st.*

234. »*Jan arreaenss de orghelblaser ende mer anderē*" werden daarmede belast en daarbij werd dan bier verstrekt voor de dorstige keelen.

31. *It^m die selve ghadt een kijnekē*[1] *biers.*

Al die zaken werden waarschijnlijk daags te voren in of nabij de kerk opgesteld en gereed gezet, omdat wij ook steeds eene uitgave genoteerd vinden voor:

82. *twee die in die kerck gevackt hebbē* VI *st.*

of:

117. *vor die luden die ghewaect hebben* VII½ *st.*

Het geheele spel was eigendom van de kerk en onder het onmiddellijk toezicht van FRANS OTTEN en ARIJAEN DE LAET, die wij ook in gepaste kleeding de optocht zien leiden:

234. *betalt frans Ottē arreaē de laet cleer en bonet cost ellic* XX *st.* II *Rgl.*

Bij den eersten keerde men zijn naam wel eens om en noemde hem »*sotten frans*", daar wij lezen 1540:

138. *noch ghevē den sotten frans vor sijne tabbaert van* II *ellen* II *Rgl.* XII *st.*

Zij waren ook de meesters in de spilschuur, waar de spelen niet alleen bewaard, maar ook gemaakt en hersteld werden. Daar hing, wellicht als een teeken van het geestelijk karakter der spelen, een crucifix aan den wand:

234. *van en cruijcefix in spijlscuer* VI *st.*

daar werden de wagens gemaakt, hersteld en gestoffeerd, beschilderd, bekleed en nagezien, zoodat de rekeningen

---

[1]) Kijneke = kinnetje = ½ vat of ± 40 liter

talrijke posten inhouden, die de daar verrichte werkzaamheden aanduiden en min of meer omschrijven:

30. »*Voer die ghene die hē tspel helpē wt doen en in doen*" werd betaald XX *st.*

104. *noch gheven vouter heījens van dat vij aen hem bestet hebben die vaghen en die spellen op beijde omganck ghevort hebben* III *Rgl.* XVI *st.*

Natuurlijk ontvingen ook de voerlieden daarbij het noodige bier, zelfs een maaltijd:

120. *noch ghevē frans Otten en arijaen de laet vor dat sij die waghenluden en maeltyt ghevē hebben en vor huer* II *vaten bījers dat sy vand kerken hebbē* VI *Rgl.*

Zij zelve ontvingen voor hunne bemoeijngen jaarlijks 20 gulden.

234. *betalt frans Otte ende arreaē de laet de spijl huybbē gereghert ende paeskers huybbe gemaeckt de som van* XX *Rgl.*

doch hadden op hunne beurt ook een vrije verteering.

In de jaren 1540 tot 1548 vinden wij ieder jaar dezen post:

143. *frans Otten* (*in 1540* »*en Arrijaēn de laet*") *van den duvels colf* VI *Rgl.*

terwijl in 1548 behalve deze post nog eene andere voorkomt:

280. *It^m. Inde Duvels colft vertert tot michel vand put* V *Rgl.* XVII *st.*

Uit de laatste zouden wij genegen zijn af te leiden dat »*des Duvels Colf*" den naam was van een herberg gehouden door MICHEL VAN DER PUT [1]), doch behalve de zonderlinge schrijfwijze vatten wij ook niet wat een duvels colf beteekent.

---

1) MICHEL VAN DER PUT was tevens Kerkmeester in 1547-'49. (Zie blz. 53).

In 1504 werd aan:

heē heijnric voghelaer betaelt vand speel te regeren an° vier XVIII *Rgl.*

waarbij opmerkelijk is dat deze »Heer" genoemd wordt, terwijl de later volgende blijkbaar tot den werkenden stand behoorden, zooals ARIJAEN VERMOELEN in 1537 en FRANS VAN GHAEL in 1539.

VAN GOOR zegt: dat »*om den benaueden en zorgelijcken tijd in 't jaer 1574 al dit gemelde speelgevaert niet meer gebruijckt is*" en in 1586 vinden wij dan ook dat de spilschuur verhuurd was aan de stad voor 24 Rgl. en in 1587 voor 30 Rgl.

Eene enkele maal vinden wij ook vermeld dat eene omgang gehouden werd als vreugdefeest ter eere van den keizer. In 1547 toch, lezen wij:

261. *It^m betaelt doemē mitte heijlighen Sacrament omgijnck a° XLVII opt XIII meij van de blijde tijengh en vijctorije vand keyser doen hy den Hertoch van sass^n* [1]) *gevangen hadde en den soen doot aene vass van te luyē die grot clock die betaelt* VI *st.*

en in het jaar 1542:

175. *Noch ghevē luden die ghelut hebben van* XXV *sondaghen doen men heijlich sakerment om ghedraghen heeft tsame* XLII *st.*

Of dit laatste iets bijzonders ten doel had weten we niet, doch deze post komt slechts eens voor.

Van de Pastoors en Kapelanen

vinden wij alleen opgegeven:

1539: HENDRICK LOOIJEN, pastoor, komt voor tot 1542;
» JAN CLAESSEN, kapelaan;

---

1) Hertoch van sass^n = JOAN FREDERIK, Keurvorst van Saxen, een der hoofden van het verbond van *Smalkalden*, werd bij *Mulberg* verslagen 24 Juni 1547; deze of bovengemelde datum is dus onjuist.

1544: Heer JACOP ..... pastoor, komt voor tot 1547;
1545: Heer JACOP ..... onderpastoor, id. 1546;
1588: ADRIAEN HENDRIKX, onderpastoor;
1586: CORNELIS GOBURG, komt nog voor 1592;
en als pastoor van de Markendaalsche kerk in
1588: JAN WILLEM VAN GASTEL.

Uit de rekeningen blijkt ons omtrent hun leven en werken al zeer weinig. Alleen voor de Sacramentsmisse ontvingen zij van de kerk betaling, evenals de organist, de orgeltrapper en de koraalen.

Talrijk zijn evenwel de posten dat zij »*klein geld*" ontvingen, vermoedelijk tot het uitreiken van aalmoezen aan de armen, b. v. 1542:

170. *It^m noch gheven den pastoer aen clyn ghelt* II½ *Rgl.*

1543 - 184. *It^m ghevē den onderpastoer voer clijn ghelt* XXXIX *st.*

Behalve aan den pastoor en onderpastoor werd dit ook enkele malen aan een der kanunniken uitbetaald, b. v. 1544:

210. *It^m gegevē heer arreaē heij voer cleÿ ghelt voer de kerck* XXVII *st.*

218. *It^m ghegevē de predekant van die thertoeghsboes vuyr cleyn ghelt* XXXII *st.*

231. *It^m gegevē van cleÿ ghelt van Dorttrecht toe brenghen de som van* VI *Rgl.*

Het volgende betreft waarschijnlijk een miskleed voor den pastoor.

202. *It^m gegevē voer lijvael van en alf* [1]) *voer my heer de pastoer* XI *ellen cost de elle* IIII *st. facit* II *Rgl.* IIII *st. cost van neew ende snÿtteldōk te noē* X *st.*

---

1) Alve (alba) = een lang tot op de voeten nederhangend kleed. (Moll Kerkgesch. II III bl. 278).

Tot de functiën van den pastoor behoorde natuurlijk ook het uitreiken van het H. Sacrament, voornamelijk op Paschen en Kerstmis. Geregeld komen dan ook een paar malen 's jaars posten voor als de onderstaande, 1504:

ghegeven opten heÿlighen kersdach om mede te monnighen [1] *vyf quarte* [2] *wÿns cost elck quart* II *st. maect* X *st.*

It^{m} *opten heÿlighen paesdach* XXXIIII *quarten wyns cost elck quart* II *st. maect* III *Rgl.* VIII *st.*

In de latere jaren werd deze hoeveelheid veel meer, b.v. in 1547, toen op »*paesavōt*" en »*paesdach*" niet minder dan 88 potten noodig waren.

Deze wijn waar

30. *men het gemeÿn mede monnighende die hochtijt hield*

noemde men destijds:

185. »*romeÿnije*" of »*roemanie*" [3])

en werd bij den een of anderen handelaar of herbergier gekocht, maar ook niet zelden gehaald op 't Stadhuis of in den stadskelder, b.v. 1540:

138. *Op den heÿleghen kersdach syn ghehalt indē stadt keldenaer* VIII *quaerten wyns cost* XX *st.*

204. *It*^{m} *gegevē op de helighē paesdach a*^{o} *XLIIII d' XIII dach apprils peter opd stadthuys van roemeÿ LVI pot cost den pot* III *st. mÿ* I *ort* VII *Rgl.* XI *st.* I *ort.*

Door de communicanten werd voor den wijn afzonderlijk geofferd, blijkens rekening 1586/87.

Het misbrood of hostie werd in twee soorten, groot en klein, te *Geertruidenberg* gekocht.

1537 - 83. *It*^{m} *vand berghe gecomē* VIII *dusēt groot broets het dusēt* IIII *st.* XXXII *st.*

---

1) Monnigen = Oud Holl^{d} voor »Communiceren".
2) 1 quart of pot = 1⅓ kan (blijkens een post van 1525).
3) In 1586/87 werd »*rijnsche wyn voor de communicanten opt stadthuijs*" gehaald.

209. *Itm gegevē van ostien broet ariae cornelisse vā sint gertruē bergh van* VI *duysent broet cost dat duysent* IIII *stuvers* XXIIII *st.*

262. *Itm betaelt aen vijer duysent groot broot en vyer duysent cley broot dalmē heeft behoeft tot paesen cost* XXIIII *st.*

192. *Itm ghevē aen clin broet oem volck mede monegh* XI½ *st.*

278. *Aen groet mȳsbroet van* IIII *dusēt* XVI *st.*

De Organisten

die wij in deze rekeningen aantreffen, zijn:

In 1504: JACOP PLATTIJNMAKER of misschien zijn zoon CORNELIS. Althans wij lezen:

Itm betaelt Jacop plattynmaker van Cornelys sȳn soens weghen dat hem verscheen op sinte jans dach anō vier van den spelen op die orghelen XVI *Rgl.*

In 1526 tot 1547: AERT, den organist, die ontving van den

58. »*Choer te spelen en onser vrowe lof vscenē de tot kersmisse en sint jan* XVI *Rgl.*

noch denselven aert organist vand sacraments misse te spelen en die octave vand heȳlige sacramēt tsamē III *Rgl.*

In 1541 ontving hij eene jaarlijksche vermeerdering van tractement door tusschenkomst van den Heer van Breda:

141. *Itm noch ghevē Aert den oerghelijst verscenē den XX dach mert vā dat hem ghoordineert es bȳ den raat van die rekenkamer vā mȳheer vā nashouv* X *Rgl.*

In de rekening van 1548 vinden wij hem niet meer, doch evenmin een anderen.

In 1586/87 wordt ons als zoodanig genoemd ANTHONI VAN ALVEREN, die toen XXXVII Rgl. 's jaars ontving.

De Schoolmeesters

waren van oude tijden af belast met het zingen der

koralen, waartoe ook kinderkooren gebruikt werden. Zoo vinden wij A° 1504:

Item ghegeven den scoelmeester voer sijn recht dat hi die scoelkijnder seijnt om die mijsse te comen synghen x *st.*

Item betaelt meester Cornelijs sijn jaerghelt dat hem verscheen op Sinte jans dach anō vier VI *Rgl.*

In 1526 hebben we »Meester JASPER" tot 1542 toe:

105. *Mester jaspaer ghevē van den heijlighen sakerment mysse te synghen met die cralen te sijnghen tsamē* II *Rgl.*

82. *It^m meester jasper mettē sanghers en coralen in die octave vand Sacramēt te singhen geg* XLII *st.*

Hij werd in 1543 opgevolgd door »Mester WILLEM", doch het schijnt dat deze tevens priester was en kanunnik dezer kerk, daar hij van 1544-47 meermalen genoemd wordt »*her wijllē Sanghmester*", onder welken naam wij hem ook op blz. 57 onder de kanunniken rangschikten.

186. *It^m ghevē mester willem met die coralen en mettē sanghers vand missen van den hieleghē sakerment dat sij ghesonghen hebben die ghehel octave lanck te samen* II *Rgl.*

220. *It^m betalt heer Wijllem Sanghmester van en mijs de hy gedaē heeft A° D^i XV^c en XLIII ingaende en vytgaende anno XLIIII op sint jans dach midde somer en sondachs mijsse fact* III½ *Rgl.*

Ofschoon hij dus mis deed en als zangmeester fungeerde, vinden wij hem als schoolmeester niet genoemd.

Nauw verwant aan organist en zangers was ook

de Orgelblazer

of orgeltrapper, die, zooals wij reeds gezien hebben, vele andere functiën waarnam bij feestdagen en ommegangen. De volgende post uit 1526 geeft daarvan bewijs:

58. *Jan Adriaenss den blaser van blasen voer die kerck en choer en het lof te beyerē en sacraments misse*

en ons lief vrow misse en vā die kerck te vaghen tsamē VII *Rgl.* III *st.*

Werd het orgel gestemd, dan ontving hij daarvoor extra loon, zooals in 1546:

249. *It^m betalt Jan Arreanss orgelblaeser van doē mē sij accorden vā mest^r Isebrant* XXXVII *st.*

Het beijeren voor het lof, waarvan boven sprake is, zal wel geschied zijn met de kleine klokjes in de kleine- of Mariatoren hangende, want in vasten dienst was nog

de Beijerman,

welke functie in 1525 en '26 vervuld werd door »*Thomas beijaert*", die daarvoor XVI Rgl. per jaar ontving.

In 1535 was het:

58. *Heijnrich den bijaert, die ontving vand jare te beijerē voer den choer en Sacramēts misse en ons Vrowe misse en die dorē opte thorē op en toe te doen tsamen* XVII *Rgl.*

Wij vinden hem tot 1549 genoemd, doch in 1589 was het PETER HENRICX, die daarvoor nog in 1592 XXII Rgl. tractement genoot.

Dat er in den ouden tijd nog al wat gebeijerd werd, zou voldoende kunnen blijken uit de talrijke posten, schier op iedere bladzijde te vinden, voor vernieuwing van »*clockzeelen*", »*clockreepen*" en »*riemen*" voor de »*clepels*".

Van de Kosters

vinden wij al zeer weinig. In 1504 komt »*Jorissen den Coster*" voor, en van 1526-44 vinden wij jaarlijks dezen post:

59. *Gegevē die costers van de lampē te ontstekē voort sacrament* VIII *st.*

Vermoedelijk waren sommigen der kanunniken met deze bediening belast. Immers in 1544:

It^m voer VIII *lampē geg aē* ..... *dē kerck* V *st.* III *ort.*

204. *It^m betalt de kuysters van dat sy de lamb¯ ontsteekē in de kerck dat ingegaē is an^o XLIII te sunt jan baptiste middē somer* VIII *st.*

Maar ook in 1545:

238. *bet^d her hērick de kuijster van messē de hȳ gedā heeft en half jaer* II *Rgl.*

en in 1546:

251. *It^m betalt de kuijsters vande lamp¯ in de hoege koer te onderhoud^n her arna^d* VIII *st.*

Zij worden dus somtijds »heer" genoemd, evenals wij dit op blz. 73 ook gezien hebben van den zangmeester.

Andere werkzaamheden dan het verzorgen der lampen vinden wij niet vermeld dan eene enkele maal in 1546:

251. *It^m betalt hērick de kuijster van een vendē dat bovē op dē thoerē wijt stackt als kermȳs is* VIII *st.*

Niet alleen voor feestelijke gelegenheden deed de toren dienst, maar ook voor seinen, zooals wij zien in 1589:

Item alsoo die van St^e Geertruydenberge sȳn belegert geweest soo heeft men door ..... van den commandeur ..... vierteekenen moeten doen van den toren oft die van Gt. Berghe ontset sȳn versoeken met teeckenen daer tegen doen wercke viragis omdat se op de kerck gheen schade en soude doen door t vallen van vȳer heeft men een man daer moeten stellen en daer af betaelt robbrecht peeters van dat hy twee nachten op de kercke geweest heeft de somme van V *st.*

Na de opheffing van het Kapittel wordt het kostersambt waargenomen in 1590/91 door »*Steven den Coster*", die de vierde winkel, mogelijk wel de tegenwoordige kosterswoning, in huur had, en in 1592 en 1595 treffen wij HERMAN WILTENS als koster aan, doch in betrekking tot het begraven in de kerk:

It^m alnoch bet Herman Antonis Wiltens van drie

grachten toe te maken met een kijnts graft te weten Cornelis gebbe van gils dochter jacop in die bijll en jebbeken joris huygens ende Tobias adriaenss wtwysens sijn quytansie van dalij den XXV aprill die somē van XXI *st.*

Herman Wiltens Coster betaelt ter saecken van dat hij sekere graften toegelegt heeft volgens den biljiet belopen ter somme van, enz.

Dergelijke posten komen van toen af geregeld voor, doch vóór 1592 is van loon voor het grafmaken geen sprake, doch wel van uitgaven voor de gereedschappen, »*scuppen*" en »*houwelen*" of herstelling »*van de baer daer mē de dodē mȳt ter kercke draeght*".

»*Jan de grafmaker*", die in 1546 genoemd wordt, zal dus voor zijn arbeid betaald zijn door de familieleden der overledenen.

Dat vooral in tijden van pest en andere besmettelijke ziekten het begraven in de kerk nog andere bemoeijngen mede bracht, blijkt uit eenige posten van de jaren 1604 en '05:

Item betaelt Anneken Aertss wedr wȳlen Mr Cornelis Anthoniss ter saecken van zesthien pont wieroock ende twee ende een halff ponden geneverbesien en baeckeler schellen[1]) *volgende de quitancie* III *Rgl.* III *st.* II *ort.*

Item gerestitueert aen Adriaen adriaenss de waeker die deselve aen twee tonnen torff in kercke geconsumeert en aen twee teylkens om wieroock in te rooken verstreckt hadde bȳ quitan XV *st.* II *ort.*

Itm betaelt Anthoni Wachmans ter saecken van vijer ende een halve ellen swert laecken tot een baercleet om te gebruycken voer de lyken van de haestige sieckte gestorven delle tot IIII *Rgl.* X *st coomt volgens de quitancie* XX *Rgl.* X *st.*

Doōr Adriaen de waeker betaelt aen eerde pannen om den wieroock in de kercke inne te branden I *st.* II *ort.*

---

[1]) Baeckeler schellen = Fructus Lauri, een vrucht van den Laurierboom, die dus waarschijnlijk gebrand is met de wierook en geneverbessen.

Vooral rondom de kerk op het kerkhof moet het tijdens de belegeringen een vreeselijken toestand zijn geweest, daar wij telkens posten vinden als in 1595:

Marten ariaenssen alias abel betaelt van dat hȳ van den kerckhoff geruymt heeft XXI *kerren drecxs van de soldaten de karre tot* III *ort. facit volgens den biljiet belopende ter somme van* XV *st.* III *ort*

Wierook, was en kaarsen komen vóór 1590 natuurlijk veelvuldig voor, evenals »*olȳ om in de lampē te bernē*" en »*seȳp en basten*" voor de schoonmaak.

De wierook kostte aanvankelijk 1½ st. het pond, de was 3½ st. of iets meer. Belangrijk komt ons daarvan alleen voor het oud gebruik om jaarlijks een »paaschboom" te maken, die blijkbaar mooi versierd en beschilderd werd en waaraan het noodige kaarslicht niet ontbrak.

De vroeger genoemde kerkendienaars, doch ook de schilders leenden daarvoor hunne technische bekwaamheden en genoten daarvoor een jaarlijks tractement:

In 1504 werd betaald aan:

peter IJsack van XXVI *pont was totten drie paeskersen cost elck pont vier stuv*, enz.

113. *Aryaen v'molen betalt vand jaer XXXVIII van dat hȳ den paesbom ghemaeck en die twee omgancken gheredert heft* XVIII *Rgl.*

noch arijaē betalt van dat hij die kersten op den ghoed vrijdacht en die paeskersten ghemaeck heft XXVI *st.*

187. *It^m ghevē aert dielis van wijt vas en termentyn en bergroen aen den paesboem af te maken na outwysen sy sedullen.* XXXI *st.*

It^m ghevē augestyn die schilder van dat hȳ aen de paesboem gheurrocht heeft VIII *st.*

192. *It^m ghevē aert gielis van vit vas en van roet vas oem den paesboem te maken na outwysen sy seldulle dat hy ons ghebracht heeft ghehalt int jaer van XLII tsamē* II *Rgl.*

215. *It^m betalt aereaē de laet vuyr sȳn aenghedelt aen de paeskers toe maken* x *Rgl.*

It^m betalt frans Ottē van dat hy de paeskers heeft gemaeckt ft x *Rgl.*

It^m betalt aughȳstyn vuyr wyt was ende groē was aē de paeskers ende termetyn xxxix *st.*

251. *It^m betalt art ghylȳs van vyt was ende termetȳ aen paeskers gehat ende aē buyskruȳt ft* ii *Rgl.* ii *st.*

262. *frans ottē gehaelt tot art Dielis voir die kerck aende paesboem wyt was termetȳ spaensgroen pampyer tsame* ii *Rgl.* xviii *st.* i *ort.* iii *d.*

De »paesboom" scheen derhalve iets te zijn in den trant van onzen tegenwoordigen »kerstboom".

Tot verwarming gebruikte men toenmaals houtskolen, die soms van *Dordrecht*, doch meestal van *Westmalle* (*België*) werden aangevoerd en waarvan jaarlijks 20 à 25 ton noodig was, bv.:

75. *It^m casȳn vā mal ghelevert* xxiiii *tonnē houtcolen voer die choir die tonne* iiii½ *st. fac^t* vi *Rgl.* viii *st.*

In 1540 vindt men voor hetzelfde bedrag genoteerd »vii *sester coelen*", waaruit valt af te leiden dat een sester circa 3 tonnen was.

Men stookte die klaarblijkelijk in een open pot of vuurwagen, misschien op wielen, om te kunnen verplaatsen:

1589: *Noch betaelt voor vier sester colen om in den hooghen choor te branden in den vierwagen voor tsester* iii *Rgl. facit* xii *Rgl. en van opdraghen den arbeyders betaelt* iiii *st. compt tsamen de somme van* xii *Rgl.* iiii *st.*

Wij willen thans ook omtrent de inkomsten der kerk het een en ander mededeelen, voor zoover wij dat aantreffen. Over 1540 vinden wij opgegeven als volgt:

149. *It^m is incomē a^o XV^c en XL uutt^r off^n en aflaet en blockē alsoemē bevȳndt in de boeken gemackt die somē van* i^cli *karolusguld* x *st.* ii *ort.*

It^m is incomē van de sepeletueren die in de kerck begraven syn de an^o XL LXIII *karolus guld.*

It^m dat incomē dat die kerck jairlix heeft uutt huijskens en die rent en dat intgelt belopt tsamē
IIII^cXIIII *Rgl* XIIII½ *st.*

Somā dat incomē dat die kerck heeft ontf in als a^o XV^c XL de somē van IIII^cXXIX *Rgl.* IIII½ *st.*

Aldus meer uijtgegevē dan ontfangen
V^cXI *Rgl.* III *st.* II½ *ort.*

Dit groot nadeelig slot werd veroorzaakt door de in dat jaar gemaakte metalen doopvont, hetgeen echter in volgende jaren werd ingehaald.

In de eerstvolgende 8 jaren is het minste totaal bedrag der inkomsten in 1547 à 397 Rgl. 3 st. en het hoogste bedrag in 1546 » 472 » 8 »

Eene nadere specificatie der inkomsten treffen wij niet aan, maar die stond dan ook in »de boeken" voor ieder deel afzonderlijk.

Zoo treffen wij in 1591, alzoo ten tijde der protestanten, nog aan een register, bevattende de »*ontvangsten* »*en renten enz. voor Onser Lieve Vrouwen altaer en van* »*'t Heilich Sacrament altaer*", welk laatste ook »*'t Heilich Sacramentsgilde*" genoemd wordt.

Daarbij komen onderscheidene renten voor door de stad uitgereikt tot onderhoud van »*medicanters*" (?) en vinden wij in die latere jaren ten opzichte der ontvangsten nog enkele andere bijzondere posten:

1586/87: *Den V^en meert van de Heeren van Thoorn aldoen sij de mert setten voor eenen goidspenninck* [1]) XV *st.*

Noch ontfañ van myn Heē van den Wyngaert Drossaert tot dankbaerheijt van sijnen kinde III *Rgl.* I *st.*

---

1) De *Thoornsche* marktprijs der rogge wordt nog heden ten dage door het Gemeentebestuur van *Breda* geregeld naar het gemiddelde van den prijs op twee Dinsdagen vóór en één na St. Luciedag (13 Dec).

Noch voor den rogge daer 't kindt mede gewegen is ontfangen IX *st.*

Voor den jonggeborene werd dus zijn gewicht aan rogge te goed gedaan.

Ontfañ van Niclaes heys tot reparatie van de tgelās onder den thoren dat den abt van nimme synen oom gegeven heeft totter kercken de somme van XXXIII *st.*

Noch ontfan van de exccut^{n} *van wylen M*^{r} *henrick sgrauwen deken voor eeñ sarck, die sÿ van ons hebben gecoft* XII *st.*

Ontfañ van Sacramentm^{rs} *de reparatie die de schalicdecker aen henne comme* [1]) *heeft gedaen bedragende* XXXIII *st.* II½ *ort.*

Ontfañ van Lenaert de metser voor witte gebroken steenen by hem tot calck vbrant [2]) *twee sacken calcx den sack geredineert voor* X *st. ft* XX *st.*

Bij kleine bedragen werd ook vrij wat ontvangen aan »*Allerhande offerhande van vlas, rogge, boter, was ende andersins*" (zie rek. 1589).

Zooals wij reeds gezien hebben, werd eenmaal 's jaars, op »*Assencionsdach*", de rekening behandeld en daarna gecopiëerd of in 't net geschreven.

1592: *It*^{m} *alnoch bet. huijbrecht Cornelis Spronck vant copyerē vant kerckē rekeñ die peeter roovers als rentm*^{r} *tsegens Cornelis geertss van bacrle en Cornelis Spronck gedaen heeft anno XCI ter som van* XX *st.*

Die rekening werd dan in een »*hoorne copercle* of wel perkamenten band gebonden, en eenigen tijd later,

---

[1]) Uit deze post blijkt derhalve dat de Broederschap van 't H. Sacrament eene afzonderlijke eomme of vergaderzaal in de kerk had. Was dat misschien het tegenwoordige stovenhok aan de zuidzijde van het koor?

[2]) Daar witte zandsteen geen kalk oplevert, moet dit marmer of andere kalksteen geweest zijn, mogelijk van gebroken grafzerken of beelden.

ten overstaan van den magistraat, op het stadhuis in tegenwoordigheid van kerkmeesters, den pastoor en andere autoriteiten gelezen en gesloten.

Ook daarbij werd een glaasje gedronken, dat dan in de volgende rekening als volgt werd geboekt:

Item in den iersten betaelt Jacop Wachmans conserge opten Stadthuȳs ter saecken van verterde costen en gedroncken wȳn bȳ mȳnen heeren int sluȳten van de rekeninghe de anno XV^{c}XCIIII tot synen huȳse vertert en gedroncken volgens sȳne quitantsie belopende ter somme van VIII *Rgl.* I *st.*

Wij zullen hiermede ook onze beschouwingen sluiten, in de hoop iets te hebben bijgedragen om de merkwaardigheid van dit eerwaardig godsgebouw en de werken onzer voorouders beter te doen kennen.

BIJLAGE I (zie blz. 61.)

Fragmenten uit eenige losse bladen van een oud boek over de ommegangen te Breda.

Ende de ionxste kerckmeester die blijft daer bij & maeckt dat se eerlijcke gedient werden & ontbijt meede believet hen & de knecht vander kercke dientse ter taeffel & haelt haer bier, broot & wijn aen & laetse alsoe sitten soe lange alst hen belieft & men nempt der cappelan de taeffel eerst op & laet de canonnicke taeffel staen tot datse begeeren op te staen.

Ende als de Heeren al geeten hebben dan soe nempt de cnaeppe vander kercke al fraeijckens die spyse aff & draecht se int secreet [1]) *& alle het overschot & der soe geven de kerckmeesters hem dat haer belieft & de cnaepe die draecht dan alle die vuijl schoettelen & tellioyren tot sijnen huijs & laetse sijn huysvrouwe waschen.*

Ende als den ommeganc is soe gaet der kercke cnaep op des Heeren huijs [2]) *& haelt daer voer die kerckmeesters die spijse die haer van de Stadt toe geordineert is te weeten een stuck gesprenckt vleesch & een gebraden schouwer, twee paer kiecken & een schoetel erweten & daer blijven die kerckmeesters int secreet bij maelcander en eeten & haer huysfrouwen coemen daer bij believet haer te coemen & de knecht de blijft daer & de wijle de ..... soe sit de knecht aen de taeffel bij het ..... oft iemandt die de kerckmeesters belieft ..... de cnaep hem dinen soude.*

---

1) Secreet kan hier niets anders zijn dan het ten oosten aan de Consistoriekamer grenzende keukentje, waar nog een kelder onder is en een pomp met gootsteen staat, of wel de tegenwoordige stovenbergplaats. Ook in onze rekeningen wordt het zoo genoemd:

155. *It^m noch gheve van twee ghelasen die int sekereet* x *st.*

2) Met des Heeren Huijs zou ook het Kasteel bedoeld kunnen zijn, doch klaarblijkelijk is 't hier het Stadhuis.

Ende op den grooten & cl. ijnen ommeganck soe hebben de kerckmeesters vander Stad. met de ..... vanden cappitel x *potten wijns diemen .....*

Ende omtrent seeven oft acht uren soo set een prister het heijlich cruijs inder sacristie tot smaendaegs smorgens omtrent vier oft vijf uren naer dat de tyt is.

smaendaechs.

Ende des smorgens omtrent IIII *uren dan set een prister het cruys weeder opt bordisse & daer blijv ..... dan twee van de kerckmeesters aen de taeffel en deen blijft altyt int secreet wat datter te doen ..... & verschoenen maelcanderen.*

Ende omtrent IX *uren soe gael der kercke ..... op der stadthuys & haelt voer de kerck .....* II *schoetelen soppen in daerme een stuck ..... dat is voer de kerckmeesters ..... sonder vleesch voer die luijers ..... luijen ..... morgens omtrent.* IIII *uren oft wat eer dan coempt ..... oft twee van de kerckmeesters & hangen ..... weeder aen het cruijs & setten alle dick ..... weder op & blijven daer dan bȳ sitten & verschoenen maelcanderen.*

vā het heylich houdt.

Ende als de Heeren met de Schutters het cruijs geset hebben op sijn plaetse voer den hoogen choer dan soe set men het heylich houdt dat ..... vergulden cruijs staet inde secreet al gereet & dan soe leet men op den altaer van den cruijs het root sindael oft root syden cleet & men onsteeckt de kerssen op den altaer & men set twee tortssen aen den altaer & men haelt eenen prister diet op den altaer set.

Ende tegens dat den magnificat bena wt is op een vers oft twee nae dan soe luijt men de groot klock & dan soe gaet de kerckknape & haelt de Heeren & de Schutters om het heylich houdt te brengen bȳ het heijlich cruys voor den choer.

Op den Sinxdach.

Op den sinxdach soo gaet men, enz.

Ende dan haelt men een pint oft pot wijns naer de ....:..... veel vollix hochtijt houdt & dan als die pastoer ..... misse wt is gaet den knecht van der kercke mie een berdecken & met den wijn omtrent pastoers altaer om het vollix te dinnen.

Nota. dit altesaemen te niet doer de destruxie van de kercke.

Ende des saterdaechs ontrent tusschen twee uren & half drie soe set men het heylich cruijs aftewaets het groot ..... dat boven den altaer staet & de wet die draeget tot .... den choer van den heylige cruijs & en settyt op de b ..... & dan soe maecht ment vast & dan soe draegt ....., stadt dinaers doer sint ioris pandt tot voer de ... . sonder de processie meede te gaen & smorgens s ..... settet de kercken knecht met sijn hulp ..... des cruijs altaer in eennen block die daer ..... ende de Heeren & die Schutters gaen voer ..... & het cruijs vollicht & dan gaen de Heeren ..... stadthuijs & de Schutters naer haer cap ..... soo setten de dinaers van der stadt het ..... schraegen voer den hoogen choer .... daer toe geeft hem de stadt ellix noch ijellx ..... ens van den soen en daer men de oude Schutters ..... van breda mede cleet en anders en hebben sij voer haren dinst en moeijten niet dan den godtsloon.

Ende des avons soe coemmen die drie kerckmeesters wederom tot den conden [1]) *met haer huysvrouwen & dan soe coempt den knecht met sijn huysvrouwe mede tot den conden.*

Ende des sondaechs daer nae believet de kerckmeesters met haren huysvrouwen soe moegen sij weeder coemmen tot de reliquien mer den cnaepe niet ten ware dat den kerckmeesters beliefden.

---

1) Conden = Comme. (Zie blz. 36.)

Nota.

Item ontrent VIII *daegen voer sinxen oft sander daechs na assentie dach soe bespreckt men ergens tot eenen brouwer een goet halff vat bier & disgelijs oijc acht daegen voor cleijnen sinxen om voer die Heeren van den cappitele & de cappelan & voer de kerckmeesters tegen dat se sellig gaen eetten om haer dat te scencen en te geven & brengent bier ierst drie of vier daegen voer den ommegank int segreet.*

..... compt de deeken & nemet heylich cruijs houdt ..... soe met de processie royt om[1] *de choer & brenget ..... besyden doer de sijdoore in den choer van den ..... cruijse & settet op den altaer van den heyligen cruijse en te wijle dat ment de compleete sinckt soe haelt men eenen prister diet selfde heylich houdt brenget inden secreet & settet wederom in de custodie.*

Item als men het heylich cruijs gaet opsetten met sommige andere gulden met bernende tortssen voer het heylich cruijs en als men berendicamus in den choer gesongen heeft dan coemmen de Heeren van den capittel met de processie recht voer de complet & gaen met de processie midden doer de kercke doer sint annen pandt voerbij het heijlich sacrament al singende tuam credo orrux splendidior.

Nota.

Item tuschen sinxdag & de heijlige drievuldicheit soe en sinckt men de cruijsmisse noch onser liever vrouwen misse niet want ellijcken dach heeft sijn proper officie.

Nota.

Ende men luydt de groote klocke tegen dat men tloff sal gaen singen mer wij kerckmeesters & geeven van dat

---

1) Waarschijnlijk een schrijffout voor »rontom".

luyen niet dan van den luyen als men het sacrament om draecht soo geeft de kercke IIIIj *st.*

Nota.

Ende binnen dese octaeve & sinckt men noch cruysmisse noch sint anne misse noch onser liever vrouwen misse.

Nota.

Men en gaet op den hoogen choer niet offeren ..... dan alleen aen de taeffel voer de choer.

Ende des vrydaechs smergens en voerts alle ..... duere soe set men een taeffel voer de hoogen choer.

Ende die vier groote kerssen ontsteckt men als men het heylich sacrament aff heeft geset en men laet se bernen tot dat men savons op een straet oft twee heeft geoffert & dan doet men se wt & dan onsteckt men ..... cleijn kerssen & die laet men altyt bernen als men ..... de gelijden niet en sinckt & en als men inder kercke de metten oft hoechmisse of vesperen singt dan ontsteckt men de groote kerssen altijt.

Ende soe set men een cleijn taeffelcken neeve ..... sacrament met eene dwelle & de cleynen breeden candelaer met de twee cleyn candelaren en de twee cleijn monstrancien & daer sitten ..... prister die de heijlige werdige sacraments misse singt betaelen de kerckmeesters oic voer de geheele octave van der misse die hij sinckt XIIII *st.*

Ende de diaken & subdiaken hebben ellijcken dach oyc de gheheele octaeff gedurende ellix een blanck oft III *oort st.*

Maer den organist met den blaeser en hebben hier aff die gheheele octaeff gedurende niet want dat gaet met de kercken jare duer.

Van den cleijne ommeganck.

Item den cleynen ommegank is altyt des sondaechs voer sint ians dach & en men noempt dien ommeganck

den ommeganck van heÿligen sacrament van der nueuwer vaert.

Ende des vrÿdaechs voer deesen ommeganck soe hebben de kerckmeesters te gaen int capittel bÿ den deeken & de canonnicken en sien hen luyden aen dat men vaerdig end sÿ hercoemmen die ommeganck & deese processie houden sal den toecoemmenden .....

Ende noch soo set men een berdisse off een groolen lessener die voer theylich cruys staet daer de coralen die cruysmisse op singen en daer maeckt men booven wat aen & dan leÿt men daer eenen grooten dwale op om de groote kerssen op te leggen die men haelt daer de straete meede gaen offeren.

Ende daer tegens set men de groote virkante schÿf op schraegen die int cruys choer staet off die cleÿn & daer leyt men oic een dwale op om die kerssen daer op te leggen & het gelt wt de kerssen te doen die men coempt offeren met de staeten en die eÿnden.

Ende de sondaechs tuschen acht & negen uren naer het sermoen soe coemmen dan voerts offeren de haechdÿc de brugstraet & de veemart mer naer het sermoen.

Als men theylich sacra .....
..... nueuwer vaert aff sett

Item des saterdaechs sachternoens recht omtrent drie uren eer men die vesperen luÿdt soe ..... luÿdt men die groote klocke & de wÿle soe ..... om der Heeren van de Stadt & omme de Schutters ..... van het werdich heylich sacrament aff te helpen setten & alst te hoipe geluydt is & de Heeren van der Stadt daer synde soe gaet de processie ..... & dan coemmen de kerckmeesters met de andere ..... luyden met bernende tortssen in den hoogen ..... en dan sinckt men tantum ergo sacramentum.

Ende dan soe haelt de deecken het werdich heylich sacrament & men vollicht de processie ..... binnen der kercke & de processie singt ..... quidam & o

sacrum comnus & brenge ..... midden inder kercken & settent alsoe ..... hoogen choer daer de gereetschap ..... men maeckt den choer schoē & den altaer schoē ..... men vecht de choer schoē & dan spaert den ..... van den vreuchdendaels die corden om die ..... ende cransen aen te hangen & men set ..... nieuwe kerssen des avons op de candelaren.

Ende op den cruys avont is de manire dat men tot den ionxten kerckmeester die laest aen gecoemmen is die craensen moet maecken x *off* xiii *& die crijgen bloemmen & crijgen meijsckens die hem de cransen helpen maecken & die brencht men als dat loff wt is geclept in den cruijs choer & dan hanckt se de knecht op* [1]).

Ende des anderdaechs op theylich cruysdach smorgens voor den vi *uren soe set de kerck knape een taeffel aen de cruys duer met een bordisse daer op & behanckt dat metten cleet metten gulden leuwe & met een dwelle met de drie candelaers op de taeffel.*

Op den assensi dach.

Item op den assensi dach dan soe gaet men metten borderen amme nae des .....

Ende op den assensiedach ..... dan d ..... die kerckmeesters een maeltyt naer .... hercoemmen cleijn & reijn int .....

---

1) In de rekening van 1586/87 komt de volgende post voor:

Noch gegeven den IIen dach mey aen twee jongens die opten heylich cruys avondt meyen gehaelt hebben om die choor mede te vercieren iiii *st.*

BIJLAGE II (zie blz. 57.)

Extract uyten testamente by wȳlen de Heeren Meestē Willem van gaellen *pristē ende Canonȳck ter kercke van onse L. Vrouwe binnen Breda, desgelycks oock* heer ende
A° 1539. meeste Otto van Gaellen *priester ende Canonȳck derselver kercke tusschen hun beȳde hant gepasseert jnt jair XV^c XXXIX.*

Voorts ordonneren wȳ testateuren voors: dat alle onse schult, kerckelycke rechten ende legaeten eerst ende voeral betaelt zȳn eermen dat superplus van onse goeden in twee deelen oft parseelen deelen sal, waervan wȳ de eene helleft laeten aen onse drij gebroeders Jan van Gaellen Cornelis van Gaellen *ende* francois van Gaellen *'t samer der hant jn sulcker voege dat een jgelȳck van hun drȳen daer aff eeven veel genieten sal per saldo dat sȳ hun niet en sullen off mogen ingereren jn dese Executie jdts te doen, Ende de andere helleft ofte deel van den superplus maecken ende laeten wȳ om bȳ onse Executeuren gerepliceert te worden aan jaerlȳcke rente tot behoeff van schamele huisarmen die nyet en hebben, ende hun schamen te bidden, ende en hebben niet waermede sȳ haer broot winnen mochte. Daerom laeten wȳ tot behoeff van alsulcke menschen onse helfft van onse goederen, Achter behoudelycke js oock onse uyterste sinne ende begeerte hetwelck wȳ nu noch niet en weeten offer eenige* van onse naeste vrinden waeren, die door groot verlies van haere goederen ofte door enigen andere tegenspoet, *die hun Godt almaghtigh mochte toe synden, dat zȳ geraeckte tot armoede te comen willende ende begerende* dat onse vrinden eerst ende voor alle mogen opbueren *ende ontfangen omme haere huysvrouwe ende kinders te onderhouden ende broot voor haer te winnen maer soo daer geen schamele vrinden gevonden en worden dan sullen de Executeuren dat jaerlȳck goet ofte rente tot behoeff van schamele huysarmen uytdeȳlen, ende*

sullen gehouden sijn ten minsten alle twee jairen daervan reeckeningh te doen voor die heere van de Capittele van den ontfanck ende uijtgeeft ende sullen oock mogen hebben een jegelijck van de heeren, die de reeckeningh hooren doen sullen twee stuijv. Brabants dewelcke betaelt sullen sijn als men de reeckeningh doen sal ende de Executeuren sullen oock haeren behoorlycken salaris daervan hebben voor haren arbyt. Dit is onser uyterste sinnen ende begerte dat wy willen dat sulcke volbracht sal worden ende bij foule van dien dat alle deselve goeden sullen weder keeren aan die gerechtige erffgenamen, dit is onser beyde testament te weeten heer ende meester Willem van Gaellen ende heer ende Mr Otto de Gaellen met onser beyder hant ondergeteeckent.

Onder stont:

gecollationeert dit Extract teegen seeckere Copie by heer Adriaan Smaels geautentifieert en onder stont »Montens"

Otto de galen *Margriet van .....*

Willem de Gaelen.

Otto de Gaelen.

Joan de Gaelen.
Corn. de Gaelen.
Francois de Gaelen.

francois de Gaelen getrouwt Mechtel Stormans.

Willem de Gaelen
Otto de Gaelen
Joan de Gaelen
Margriet de Gaelen

Otto de Gaelen getrouwt Anna Bernaert Roseris

Corneli de Gaelen.

13 Decembr 1546.

In nomine Domini, Amen, Ego Otto de Gaellen, presbiter et Canoinens Ecclesiae collegiate beate Marie Virginis, Oppidi Bredensis, Leodiensis dioceseos, sanus corpore, sensuuings memorie et intellectus bene compos Anno a nativitate domini millissimo quingentissimo quadragessimo sexto, mensis decembris die decima tertia indictione quarta pontificatus sanctissimi in Cristo patris et domini, divi notre pauli divina providentia pape ejus nomini tertii anno pontificatus sui duodecimo diligenter considerans ac animo perpendens humane vite fugacitatem, mortisq plerumg repentinum casum volensq obviare periculis si forte, me fatili preventum necessitate decedere contingerete, insequendo licentiam seu potistatem de vonis mihi ab altissimo vonorum omnium largitore in hoc mortale seculo collatis, testandi meorung ad beneplacitum disponendi per reverendissimum divum dominum Episcopum Leodiensem ejusq officialen concessam et indultam, omnibus melioribus via modo jure causa et forma quibus tutius melius et efficatius possum ac debio, condo ac facio hoc presens meus testamentum seu ultiman voluntatum, quod vel quam viribus subsistere volo ac peto jure testamenti solemnis vel codi cillorum ac omnibus modo ac forma quibus alicujus decedentis testamentum seu extrema et ultima voluntas de jure ant consuetudine, ant alias melius valere et viribus subsistere possit et valeat, non obstante quod in his aliqua solem nitas juris vel facti necessaria ant requisita sit praetermissa quodlibet ant neglecta reservande mihi liberam plenam et omnimodam potestatem prefactam meam testamentarian ordinationem et ultiman voluntatem augendi minuendi, mutandi corrigendi, ac in toto vel in parto reformandi et revocandi, quoties opus fudrit et mihi videbitur expedire, Estiansi post datum hujus, contingeret me proprie manus scripta vel coran notario et testibus aliquid ordinare illud tanquam suit insertum haberi.

Vide registratie van het orsineel testament waer aff dese een copie autentiecq is, is in het register van Testamente voor Schepenen en Secretaris der Stadt Breda in dato den 18 December 1722 geregistreerd

Memorie.

Ick Otto van Gaellen priester ende Canonick testatuer voors: Beveele mijne ziele, wanneer sij van mijn lichaem sal scheijden Godt van Hemelrijck, Marie sijne gebenedyder moeder, ende alle Godts lieve Heyligen, mijne dooden lichaem der geweijder eerden, kiesende mijne sepulture inden Choor bij mijne medebroeders, met een sarck naer discretie van myne executeuren, hier nae genoempt, in wiens handen ick stelle tot behoeft van deser executie, alle mijn goet, haeftelyck en erfflijck, begeerende op mijne wtvaert vigilie & misse, met diaken en subdiaken, het dooden lichaem gehaelt te worden metter Clergie ende ter eerden gedraegen met vyer off ses Capellanen, Ende op dat dit aldus geschiede, soo ordinere ick testatuer voors: ende laet hijer toe eenen iegelijcke van de Canonicke ses stuijvers eens, den celebrant vijer stuijv: den diaken en subdiaken elck twee stuijv:, die priestere, capellane die dat lijck draegen sullen, elcke eene stuyv:, elcken capellaen en habituant present sijnde drije stuijvers, elcken vicaris twee stuijv: den cantor eenen stuijv:, den sacristijen twee stuyv: den roeijdraeger drije stuijv:, den schoolmr twee stuyv:, den onder schoolmr eene stuijv: elcken coraal een halve stuijv:, elcken scholier een oort stuijv:

Voorts van mijne tijdelijcken goeden, mij in dit dal der tranen van Godt almachtig verleent, disponerende, soo maecke ick en laete voor mijne jaergetijde den Heeren van den Capittelen eene Rijns gulden jaerlijcx ter los den penn: sesthijen, den capellanen thijen stuyv: jaerlijcx oock den penn: sesthijen ter los, Item den bagijnhoff tot Breda, op conditie datter altijt twee bagijnkens ten dage van mijne jaergetijde ende oick mijns broeders Hr Mr Willem van Gaellen zalr jaergetyden sullen op de graften comen besorgende op heuren cost die graften gedeckt te sijn, het licht ende te offeren nae die oude costume, hijer voor laet ick den bagijnhoff voors: dertich Ryns gulden eens, Noch maecke ick elcke bagijnke op mijn wtvaert op dat sij voor

mÿ bidden eenen halven stuÿv: eens. Item ick begeere in refrigerium animae mea, drÿ derdichste terstont na mÿn doot gedaen te hebben, een van brueder Jan van den Leent nu ter tÿt ordinis predicatorum in Buscoducis, het andere van Heer Geerit Waegemaeker priester in de kercke van Breda, ende het derde van Heer Corn hodonck oock priester der selver kercken, laetende daer voor eenen jegelyken van hen drÿen, vÿfthÿen stuyv: eens. Elcken terminaris, met den cruÿsbruer, op dat sÿ voor mÿ willen bidden, maecke ick acht stuÿv eens. Heer Jacob van den Poel canonick ter thoole voor een memorie twee dobbel ducaten, Heilken Augustÿns dochter bagÿnken tot Breda voor een gedenckenisse maecke ick eenen halven gouden reaal, Item alsoo ik ontleent hebbe Jenneke Anthonis dr nu ter tÿt bÿ mÿ woonende, de somme van hondert Rÿns gulden eens, sonder noch hondert Rÿns guld, daer sÿ obligatie aff heeft van mÿnder hant, soo begeere ick ende wille, dat alsoo verre ick quaeme afflÿvich te worden, eer de voors Jenneken Anthonis dat men haer die hondert Rÿns guld. daer sÿ mÿn obligatie aff heeft & oock die hondert Rÿns gulden daer sÿ egeen obligatie aff heeft, will weder geven van den aldergereetste van mÿne goeden. Noch wil ick testatuer voors: dat alsoo verre de voors. Jenneken Anth bÿ mÿ woont tot mÿn sterfdage, dat men haer assigneren sal een lÿffpensie van acht Keÿser guld t'sjaers, den penñ seven ter los, Noch maecke ick deselve Jenneken Anth: voor een memorien eenen dubbelen philippus gulden eens. Magistro Anthonio Vaillant confratri meo laete ick tot eender gedencknisse eene gouden zeghel. Domino Guarino confratri meo maecke ick tot eender memorie mÿne besten gouden rinck metten zaphier, begeerende dat hÿ mÿnder somtyts wil gedachtig wesen in sÿne memento. Mr Hendrick van der Zÿpe, secretaris in den Raedt van brabant tot Brussel maecke ick mÿnen gouden rinck metter ooghe, Mechtelt frans van Gaellen huÿsvrouwe & Neelken Jan

van Gaellen huysvrouwe maecke ick elcken eene gouden ducaet tot eender memorie. Item ick laete en maecke om Godtswillen en in puerder aelmisse tot behoeff van Otken ende N. natuerlycke kijnderen wijlen hr Cristoffelen van Gaellen 't samen de somme van tachtentich Rijns gulden eens. Voortsaen ordinere ick testatuer voors: dat alle mijne schult, kerckelycke rechten & legaten jerst & vooral betaelt sijnde, met dat surplus van mijnen goeden in twee deelen ofte parcheelen deylen sal, waer aff die eene helft ick laete en maecke mijne drije broeders Jan van Gaellen, frans van Gaellen ende Cornelis van Gaellen gesamender hant in sulcker voege, dat jegelyck van hen drijen daer aff even veel genieten sal, saldo dat sij hen niet en zullen mogen mengen off ingereren in dese mijne executie jets te doen van hetgene dat mijne executeurs behoort te doen. Ende die ander helft off deel van den surplus voors: maecke ick en laete om bij mijne executeuren geappliceert te worden aen jaerlijcxe rente tot behoeff van de arme menschen ende principalijck der huijsarmen dies niet en hebben, noch en connen gewinnen, van welcke aelmisse te distribueren, ende de voors renten te ontfangen, dispositie hebben sullen myne executeuren hun leven lanck en naer hunnen doot soo sullen die Eerweerdige Heeren, die Heeren des Capittele van Breda ter tyt synde nae haere conscientien hier toe ordonneren /cum potestato destituendi aliohq aslumendi/ twee van henne medebroeders om dese rente te ontfangen & de aelmisse getrouwelijck te distribueren, waer voor sij sullen mogen hebben voor hennen arbyet vigesimum denarium en sullen dese te minste alle twee jaeren den Capittel reeckening doen van ontfanck & wtgeeff, sullen oock mogen hebben eenen jegelyck van den Heeren d'armen die rekeninge doen sal present wesende twee stuyv: brabants, dewelck sal betaelt worden al de vonis pauperum, begeerende offer eenige waerachtige arme huysarmen van myn geslachte waeren, dat die selve sullen gehouden worden voor gere-

commandeert, niet dat des-
souden genieten, maer sullen meer genie-
van dengeene, die de dispositie hebben sullen om de voor-schreven aelmissen te distribueren.

Dit is mijn testament en mijne wttersten wille, *dewelcke ick vast en van weerden begeere gehouden te worden, kiesende voor mijnen executeur den Eerweerdige Heere Heer Garo Poliet mijnen medebroeder, dewelcke sal mogen noch eene assumeren de confratribus om dese executie met hem te helpen volvueren, die hem sal gelieven, in teycken der waerheijt soo hebbe ick Otto van Gaellen, testateur voors: dit tegenwoordich testament ende wtersten wille met mijne eijgen hant geschreven, ende met mijne naeme toenaeme & gewoonlijck hantteijcken onderteijckent, Int jaer maendt dage Indictie pausdom als voor.*

Laeger stont: *Ita Attestor* ende was onderteeckent

(get.) Otho de Gaellen

Verders volgde aldus

Ick Otto van Gaelen priester en canonick der kercke van Breda bij maniere van codicille ofte additie, welcke ick wille vast en van weerde gehouden te sijn, als mijn principaal testament ordinere alsoo Heer Garo Poliet mijne medebroeder gestorven is, dewelcke in mijn testament is genoempt voor executeur, soo noeme ick voor executeur mijns testaments ende uitersten wille den Eerweerdigen en diferenten heere Heer Jacob van den Poel canonick ter Tholen laetende denselven sonder sijn legaet boven, drije pont groot vlaems eens, den selven volcomen macht hebbende te assumeeren jemande die hem dunckt nut ende bequaem te syn & hem sal gelieven om dese mijne executie

... aen geassumeerde twee pon... ens, Item maecke mijne maerte en knaepe bij mij woonende, ten tyde van mijnder afflyvicheijt elcken acht Rijns gulden eens, begeerende egeen maeltyt gehouden te worden in die exequiarum mearum, noch voor noch na, in teycken dat dit wes voors. is, mijne uiterste wille is, soo hebbe ick testatuer voors. dese codicille met mijne eijgender hant geschreven ende onderteeckent.

Actum A° XV^cXLIX in Junio.

Laeger stont: *Ita Attestor* ende was onderteeckent

Otho de Gaellen 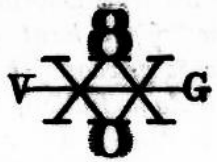

Accordeert met sijne originele testament ende codicille

Quod Attestor

(get.) Mr Pels G.

1678.

(Mr Laurens Pels

Secretaris der Stad.)